

THE
PRINCESS OF WALES
SARASWATI BHAVANA TEXTS

No. 75

Edited by

A. M.
12902

Mahāmahopādhyāya

GOPI NĀTH KAVIRĀJA, M. A.

and

Dr. MANGAL DEVA SHASTRI, M. A., D. Phil.

THE
DWAĪTA NIRNAYA SIDDHĀNTA
SĀNGRAHA

Published by

The Superintendent, Printing and Stationery,
Government Press, Allahabad.

Printed by K. B. Pawagi
at the Hitchintak Press, Ramghat, Benares City.

1937.

श्रीः

द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहः

श्रीमन्मीमांसक भानुभट्ट प्रणीतः
न्यायव्याकरणाचार्यमीमांसकशिरोमणि श्रीसूर्यनारायण-
शुक्ल संपादितः ।

THE
8037

DWAITA-NIRNAYA- - SIDDHANTA-SANGRAHA

BY

BHĀNU BHATTA.

Sa 35
Bhā/ Shu

Edited by

Pt. Surya Narayan Shukla,

Professor Govt. Sanskrit College, Benares.

1937-1948
891.208
H-39
F-2
B-A
S.B.T.

CENTRAL ARMY OFFICIAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No.6037.....

Date....15-12-56.....

Call No.Sa 35.....

Bha / Shu

निवेदनम्-

अथायं प्रकाशमुपनीयते व्रतादिनिर्णयपरो द्वैतनिर्णयसिद्धान्त-
संग्रहोनाम निबन्धो विदुषां प्रमोदमाधातुम् । अस्य प्रणेता सुगृहीतना-
मधेयत्रिस्थलीसेत्वादिनिवन्धप्रणेतृनारायणभृस्य प्रपौत्रः विधिरसा-
यनदूषणशास्त्रदीपिकाप्रकाशादिप्रणेतृशङ्करभृस्य पौत्रः मयूखप्रणेतृ-
नीलकण्ठभृस्य पुत्रः सुगृहीतनामधेयो भासुभद्रो नाम । अस्मिन् ग्रन्थे
प्रायो भूयः प्रचलितानां व्रतानां निर्णयः साधु कृत इति लघुरव्ययं ग्रन्थो
विदुषामानन्दवर्धन इति मनस्त्रिनिधाय वाराणसेयराजकीयसंस्कृत-
पाठशालाध्यक्ष - महामहोपाध्याय - प्राच्यप्रतीच्योभयदर्शननिष्णात-
योगिराज पं० श्री गोपीनाथकावेराज एम० ए० महोदया मामेत-
तस्मिपादनायाश्चापितवन्त इति तदीयाश्चामनुरुद्धय एतं संपादयन्
वाराणसेयसरस्तीभवनपुस्तकालयस्थं द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहस्य
पुस्तकद्वयमुपयोगितयावलम्बितवान् ।

तत्रादिमं पञ्चमसंग्रहस्य चतुर्विंशतितमेन वेष्टनाङ्केनाङ्कितं १९५१
वैक्रमसंवत्सरे मेवाधरमिश्रेण लिखितं नानाविधपुस्तकसंग्रहरसिक
बाबू गोविन्ददासेन सरखतीभवनाय दत्तं नातीव शुद्धं (क) संज्ञया
मया व्यवहृतम् । यस्य २४७ पृष्ठानि प्रतिपृष्ठं १६ पद्मक्यः प्रतिपद्मक्ति
१५ अक्षराणि सन्ति ।

द्वितीयं च पञ्चमसंग्रहस्य एकविंशतितमेन वेष्टनाङ्केनाङ्कितमनि-
र्दिष्टलेखकालमपि सार्वशतवर्षात्माकूले लिखितमिव संभाव्यमानं
शुद्धं (ख) संज्ञया मया व्यवहृतम् । यस्य ७४ पत्राणि १४८ पृष्ठानि
प्रतिपृष्ठं ९ पद्मक्यः प्रतिपद्मक्ति ४० अक्षराणि सन्ति ।

तत्र तावत् द्वैतनिर्णयनाम्ना प्रसिद्धानि मयोपलब्धानि त्रीणि
पुस्तकानि । तचैकं नरद्विकृतं मिथिलायां प्रकाशमुपगतम् । द्वितीयं
वाचस्पतिमिथकृतं मयैव संपादितम् । तृतीयं शङ्करभङ्कृतं
पूर्वोक्तं पुस्तकद्वयपेक्षया गुरुशारीरं मन्त्रिकटस्थम् । तत्र तृतीयस्यास्यैव
सारभूतोयं द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहाख्यो निबन्धो भवतां दर्शने-
नात्मानं पावयितुं हग्गोचरो भवति ।

तदिदानीमेतत्प्रकाशनेन हेमाद्रिपराशरमाधवस्मृतिचन्द्रिकादि-
महानिबन्धानां निर्णयसिन्धवादिमध्यमनिबन्धानां च केषांचिद् दुर्लभ-
तया केषांचिद् बहुमूल्यतया बृहच्छारीतया वा व्रतादिविषये संशय्य
निर्णेतुमसमर्थानां विदुषां वहूपकृतं स्यादिति मन्यमानः पूर्वनिर्दिष्टेषु
वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षेषु गृहीतावकाशेषु
सांप्रतं वाराणसेयराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयीयपरीक्षाध्यक्षाणां डाक्टर
श्री मङ्गलदेवशास्त्रि, प.म. प. महोदयानामेतत्संपादनेन मयि संतोष-
माविष्कुर्वतां कृतज्ञतां वहन्तुपहराणि श्रीविश्वेश्वरचरणकमलयोरिदं
ग्रन्थरक्षमिति ।

काशी
रामनवमी
१९९४ सं० वै०

विदुषां वशंवदस्य
सूर्यनारायणशर्मगुरुकृस्य

मूलीपत्रम्

विषया:						पत्राणि
नवरात्रसिद्धान्तः	१
नवरात्रपारणानिर्णयः	९
चतुर्थीनिर्णयः	१३
पञ्चमीनिर्णयः	१४
जन्माष्टमीनिर्णयः	१६
जन्माष्टमीपारणानिर्णयः	२१
एकादशीवेदनिर्णयः	२४
चैत्रश्रावणचतुर्दशीनिर्णयः	२७
नृसिंहचतुर्दशीनिर्णयः	२९
शिवरात्रिनिर्णयः	३१
सावित्रीव्रतनिर्णयः	३३
उपाकर्मनिर्णयः	३४
होलिकानिर्णयः	४३
संक्रान्तनिर्णयः	४५
ग्रहणोपवासनिर्णयः	४८
अनूढकन्यामृतावाशौचनिर्णयः	५०
आशौचसंनिपाते निर्णयः	५२
दत्तकाशौचनिर्णयः	५९
देशान्तरमृताशौचनिर्णयः	६१
सूतिकाशौचनिर्णयः	६४
संसर्गाशौचनिर्णयः	६६
श्राव्याधिकारनिर्णयः	६९
मासिकापकर्षनपकर्षनिर्णयः	७७

विषया:	पत्राणि
सपिण्डीकरणकालः	७९
प्रथमाव्दे पूर्वाधानाधिकारनिर्णयः	८६
पिण्डपितृयज्ञे प्राशननिर्णयः	८७
अग्नौकरणउग्निनिर्णयः	९१
मातापित्रोः क्षयाहसंनिपाते निर्णयः	९३
अन्वारोहणे निर्णयः	९५
मातामहश्राद्धनिर्णयः	९८
नान्दीश्राद्धनिर्णयः	९९
विच्छिन्नहस्तदेवाधानानधिकारनिर्णयः	१०१
अपवृक्ताधाननिर्णयः	१०३
नियहोमविधिः	१०५
दत्तकपुत्रऋणविचारः	१०७
तीर्थयात्रानिर्णयः	१०९
औपदेशिकसापिण्डयनिर्णयः	११३
आतिदेशिकसापिण्डयनिर्णयः	११६
ब्राह्मणस्य मांसभक्षणनिर्णयः	११७
दत्तप्रदाननिर्णयः	१२०
पत्न्यां रजस्वलायां क्षयाहश्राद्धनिर्णयः	१२१
महापातकप्रायश्चित्तनिर्णयः	१२५
द्रव्याणां माननिर्णयः	१२८
शतमुखादिहोमनिर्णयः	१३१

श्रीमन्मीमांसकभानुभद्रविरचितो
द्वैतनिर्णय सिद्धान्त संग्रहः ।

लक्ष्मीनारायणं नत्वा सीतया सहितं रघुम् ।

गङ्गायुतं नीलकण्ठगुरोः पादाम्बुजं तथा ॥ १ ॥

पितामहकृतद्वैतनिर्णयार्थस्य संग्रहः ।

नीलकण्ठात्मजेनेह क्रियते भानुनाधुना ॥

तत्रादौ नवरात्रसिद्धान्तः ।

नवरात्रवते च देवीपूजनं प्रधानम् । उपवासादि तु अङ्गम् ।
कर्तृगुणत्वेन श्रवणात् । तथाच—हेमाद्रौ मदनरते च व्रतखण्डे
भविष्ये—

एवच्च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रमुपोषितः ।

एकमुक्तेन (१) नक्तेन स्वशक्त्याऽयाचितेन वा ॥

अथवा नवनक्तैश्च नवरात्रं समापयेदिति ।

अत्र यदपि—उपवासस्यैव कर्तृगुणत्वं श्रूयते तथापि स्वश-
क्त्याऽयाचितेन वेत्युपवासाशक्तावयाचितादेविधानात्तेषामपि कर्तृ-
गुणत्वमेव बोध्यम् । अत्र पुनर्नक्तविधानात्तस्यैकमक्तापेक्षया
मुख्यत्वद्योतनार्थम् । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अत्र यानि—

(१) आदर्शपुस्तकद्वयेऽपि सर्वत्र ‘एकमक्त’ इति इश्यते ।

अमायुक्तैव कर्तव्या-प्रतिपच्छिंडकार्चने ।

न ग्राहा परसंयुक्ता शुद्धसंतानकाद्विक्षिभिः ॥

इत्यादीनि-द्वितीयायोगनिषेधकानि—

अमायुक्ता न कर्तव्या प्रतिपत्त्वजने मम ।

सुहृत्मात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ॥

इत्यादीन्यमायोगनिषेधकानि—तान्युभयविधान्यपि निर्मलानि । समूहत्वेषि परस्परविरोधादनिर्णयकानि तथापि द्वितीयायुता पूर्वाङ्गव्यापिनी नवरत्नारम्भे प्रतिपद् ग्राहा । तथाच देवीपुराणे—

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सु यथाक्रमम् ।

सुस्नातस्तिलतैलेन पूर्वाङ्गे पूजयेच्छिवाम् ॥ इति ।

डामरकल्पे नवमाध्याये—

आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सु यथाक्रमम् ।

सुस्नातस्तिलतैलेन पूर्वाङ्गे पूजयेच्छिवाम् ॥

प्रतिपद्याश्विने मासि शुद्धेऽविद्वेऽथ भद्रया ।

पुण्याहवाचनं कृत्वा जपं पथात्समारभेत् ॥

अत्र बहुवचनात्क्रमविधानात् छत्रिन्यायेन प्रतिपच्छब्दः प्रतिपदादितिथिनवके गौणः । अत एव रुद्रयामले—

प्रत्यहं पूजनं कुर्यात् त्रिकालं भक्तितत्परः ।

अष्टम्यां जागरं चैव महापूजनपूर्वकम् ॥

इत्यादिना ग्रत्यहं त्रिकालपूजनविधानात् प्रातःकालस्यापि पजाकालत्वं सिद्धम् । तस्माद् द्वितीयायुता पूर्वाङ्गव्यापिन्येव ग्राहा ।

तदभावे पूर्वेति सिद्धान्तः । नच चिकालपूजाविधानान्मध्याह्न-
सायाह्नयोरपि प्रधानकालत्वात्तद्व्यापिन्येत्र ग्राहोति भ्रमितव्यम्,
प्रारम्भदिने विहितपूर्वाह्नपूजावाधापत्तेरिति तयोर्गौणकालविधिपरत्वे-
नाप्युपत्तेः । एवं रात्रिकालशास्त्राण्यष्टि । नच वैपरीत्यम्,
उत्तरभावित्वेन तेषामेव तथात्वौचित्यात् । तदुक्तं मण्डनेन—
“स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मण” इति । अत्र चित्रा-
वैधृतियोगे तदन्ते कलशस्थापनं कार्यम् । तथा च—
स्मृतिः—

त्वाष्ट्रैवैधृतियुक्ता चेत्प्रतिपञ्चण्डकार्चने ।

तयोरन्ते प्रकर्तव्यं कलशारोपणं गुह ॥ इति ।

त्वाष्ट्रं चित्रा ।

कोचिन्तु—“अश्वनीराजनं कुर्यात्क्षिप्त्वा चित्रां च वैधृतिम्”
इत्यनेनैकवाक्यतालाघवादश्वनीराजनाङ्गविषय एवायं निषेधो न देवी-
पूजाङ्गकलशस्थापन इत्याहुः । तत्र—नीराजनविधौ कलशस्थापन-
स्यैवाभावात् ।

अश्वयुजि शुक्लपक्षे सातीयुक्ते शुभे दिने ।

इति स्वस्त्ययनं कार्यं तदा चैषां दिने दिने ॥

इत्युपक्रम्य शान्तिः ।

धान्यं भृष्टातकं कुष्ठं वचासिद्धार्थकास्तथा ।

पञ्चवर्णेन सूत्रेण ग्रन्थि तेषां च वन्धयेत् ॥

वायवैरासूणः सौरेः शाक्रमन्त्रैः सवैभवैः ।

वैश्वदेवैस्तथानेयैहर्मः कार्यो दिने दिने ॥

तुरङ्गा रक्षणीयास्तु पुरुषैः शस्त्रपाणिभिः ।

नच ताव्याः क्वचिच्चात्र नच वाह्याः कथश्चन ॥ इति ।

गजपूजापि-

बद्धप्रतिसरान्पञ्च गजाश्चान्समलंकृतान् ॥

आमयेन्नगरे नित्यं नन्दिघोषपुरस्कृतान् ॥

इत्यादिना प्रतिपदादिनवर्मीपर्यन्तं पूजा कार्या विस्तरस्तु तात-
चरणकृते समयमयूखे ह्रेयः । यदा तु अहोरात्रे चित्रावैद्युतियोग-
स्तदोत्तराद्द्वे स्थापनं कार्यम् ।

आश्विनस्य सिते पक्षे योगे वैद्युतिचित्रयोः ।

पूर्वमद्वे परित्यज्य कर्तव्या चोत्तरे क्रिया ॥

इति स्मृत्यन्तरात् । तातचरणैस्तु-निर्मूलतोक्ता एतेषाम् ।

अत्र च षड्ग्रन्तचतूरात्रव्यतिरिक्ताः सप्तरात्रादिपक्षा उक्ताः
तथाच-धौम्यः-

अथवा-नवरात्रं च सप्तश्चनिकादि वा ।

एकभुक्तेन नक्तेनायाचितोपोषितैः क्रमात् ॥

आदिशब्दे नाष्टरात्रैकरात्रद्विरात्रपक्षा ग्राह्याः । तेनैकभुक्तादीनां

सप्तस्वपि पक्षेषु सम्बन्धो न यथाक्रमं चतुर्षेवेति सिद्धम् । आद्यो-
भविष्ये-

आद्या द्वितीया तृतीया चतुर्थी च नराधिप ।

एतास्तु एकभुक्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ।

पञ्चमी च तथा पृष्ठी सप्तमी चाष्टमी तथा ।

उपवासपरो भूत्वा पूजयेच्छिङ्कां बुधः ॥ इति ।

रुद्रयामले प्रकारान्तरेणाष्टरात्रपक्ष उक्तः—

दुर्गोत्सवे स्मृतं देव उपवासस्य सप्तकम् ।

अष्टमे दिवसे होमस्ततः किञ्चित्तु भक्षयेत् ॥

सप्तरात्रपक्ष एवायमष्टम्यां भक्षणाधिक्येन विधीयते—वा ।

पञ्चरात्रत्रिरात्रद्विरात्रपक्षा विशिष्योक्ता भविष्यते—

एकशुक्तस्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं प्रवर्तयेत् ।

अयाचितस्तु सप्तम्यामष्टम्यां तु उपोषितः ॥

नवम्यां पारणं कुर्यादित्येवं पञ्चरात्रकम् ।

त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादिदिनत्रये ॥

अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्मातरमम्बिकाम् ।

पूजयित्वोपवासेन विशेषो जायते नरः ॥ इति ।

उपवासेनेत्युपलक्षणे तृतीया । एकरात्रपक्षोऽष्टमीनवमीमात्रो-
पवासभेदाद् द्वेधा ।

कन्यासंस्थे रवावीश शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् ।

सोपवासो निशार्द्धे तु महाविभवविस्तरैः ॥

यः करोत्युपवासं तु नवम्यां विधिवन्नृप ।

स फलं ग्रान्त्यात्सर्वं राजस्थ्याश्वभेदयोरिति ॥

एषाश्वैकरात्रादिपक्षाणां तत्तद्वाक्यैः फलसम्बन्धात्काम्यता
पूर्वोक्तधौम्यवाक्येन नित्यनवरात्रानुकल्पतया विधानात्तेषां नित्यात-
पीत्युभयस्तता । अत्रैकरात्रद्विरात्रयोरुपवास एव श्रुतः । पञ्चरात्रे
क्रमेणैकशुक्तादिपञ्चकमष्टरात्रे पूर्वचतुर्के एकशुक्तमेवोत्तरचतुर्के

उपवास एव तथापि सर्वपक्षेषु सर्वेषामेकभुक्तादीनां धौम्यवाक्यादेव
सिद्धिर्वेण्या । इह हविष्यादिकमपि एकभुक्तादिस्थानापत्त्या ज्ञेयम् ।

इदं शारदं वासन्तिकं च “शारत्काले महापूजा क्रियते या च
वार्षिको” इति देवीपुराणात् । वर्षे भवा वार्षिकीतिविग्रहे
प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद्वाक्यान्तराच चैत्रशुक्लप्रतिपदादिनवस्यन्ता
पूजा ज्ञेया ।

अत्र सर्वेषामधिकार उक्तो हेमाद्रिमदनरत्नवत्स्वण्डे भविष्ये—
स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैर्क्षम्यैविश्वैः ।

शूद्रैर्भक्तियुतैर्मैच्छैत्यैव शुभि मानवैः ।

स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूलं सौभग्यार्थं नाराधिष । इति ।

म्लेच्छाः शवरपुलिन्दकिरातादयः । अन्येऽनुलोमप्रतिलोमजाः ।

यावज्जीवं नरः स्नात्वा नवरात्रं महाव्रतम् ।

कुरुते चण्डिकाप्रीत्यै भुक्तिं मुक्तिं च विन्दन्ति ॥

नारदीयवाक्यात् यावज्जीवाधिकार उक्तस्तथापि तेनैव—

नववर्षाणि यावच नारी स्नानपरायणा ।

दुर्गापूजादिकं कृत्वा व्रतान्तं तु समाचरेत् ॥

इत्युक्तत्वान्नववर्षोत्तरं समापनीयमित्यनुकल्पः यथा-यावज्जी-

वानुकल्पोऽग्निहोत्रे त्रिशद्र्षष्टुष्टानम् ॥ देवीपुराणे—

अयाचो त्वथवैकाशी नक्ताशी त्वथ वाय्वदः ।

प्रातः स्नायी जितद्वन्द्विकालं शिवपूजकः ॥

शिवा च शिवश्च शिवौ तयोरित्यर्थः । प्रातर्मध्यापराह्नेषु निशि
पूजा तदा चतुर्थी स्वकुलदेवतापि पूज्येत्युक्तं व्रतस्वण्डे—

यस्य यस्य हि या देवी कुलमार्गेण संस्थिता ।

तेन तेन च सा पूज्या बलिगत्यानुलेपनैः ॥

नैवेद्यैविधिश्वैव पूजयेत्कुलमातरम् ।

संख्यायुक्तकन्यापूजोक्ता स्कान्दे—

एकैकां पूजयेत्कन्यामेकवृद्धया तथैव वा ।

द्विगुणां त्रिगुणां वापि प्रत्येकं नवकं तु वा ॥

प्रत्येकमिति देहलीदीपवदुभयान्वयि । तेन प्रत्यहं कन्याद्युं
त्रयं नवकं वा पूजयेदित्यर्थः । रोगरहिता गन्धादिप्रीतियुक्ता सुरूपा
खसगोत्रापि, पूज्या, काममेदेन पूजोक्ता स्कान्दे—

ब्राह्मणी सर्वकार्यार्थं जयार्थं नृपत्वंशजा ।

लाभार्थं वैश्यवंशोत्था सुतार्थं शूद्रवंशजा ॥

दारुणे त्वन्त्यजातीनां पूजयेद्विविधां नरः । इति ।

एकवर्षाद्यावत्पोडशवर्षं नामान्युक्तानि धौम्येन-कन्या सरखती
त्रिमूर्तिः वालिका सुभगा उमा मालिनी मातङ्गिका कामसंकर्षिणी
अपराजिता इन्द्राणी क्रतुसुखी महालक्ष्मी मायिका क्षत्रजा
अम्बिका । इयश्च कृतुदर्शनोत्तरं न पूज्या । दुर्गापूजा यन्ते प्रतिमादौ
वा कार्या । तद्विस्तरः समयमयूखे द्रष्टव्यः ।

अत्र होमे त्रयः पक्षाः अष्टम्यामेवारम्भसमाप्ती, नवम्यामेव
वा ते, अष्टम्यामारम्भो नवम्यां समाप्तिरिति । धौम्यः—“होमस्त्र
प्रकर्त्तव्यः स्वमन्त्रेण जयार्थिभिः” स्वमन्त्रो गुरुपदिष्टो, जातवेदेस इति
वा, नवाक्षरो वा, नमो दैव्यै महादेव्यै इत्यादि वा, अथवा सप्तशती-
श्लोकैवेति, पञ्च पक्षा वैकल्पिका भवन्ति । होमद्रव्याणि नारदीये—

तिलाज्यकुमुमादीनि मधुपायसशक्तिः ।

हर्विद्रव्याणि जुहुयाद्गाष्टम्यां विशेषतः ॥

अत्र यथा कुलाचारं पूजा होमवलिपक्षव्यवस्था हेया । अत्र “पूजनीया जनेर्देवीत्युपक्रम्य स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्विशैः । ह्यमित्रं कुरुशार्दूलेति” प्रधाने स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारोक्तेऽदङ्गहोम-प्यधिकारसिद्धौ समन्त्रकहोमो विप्रद्वारा कारणीयः “अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्णते” इति ब्रह्मपुराणात् । पराशरः—

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम् ।

विप्रैः सम्पादितं यस्य सम्पन्नं तस्य तत्कलम् ॥

यदापि होमे पौराणो मन्त्रः करणं तदापि विप्रद्वारैर्भवति । पुराणाव्ययने तस्यानधिकारात् । यत्र तु साक्षाद्वचनं तत्रैव तन्मन्त्रोचारणं भवति नान्यत्र । यन्तु—पराशरः—

दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्विः ।

ब्राह्मणस्तु भवेच्छूदः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ इति ॥

तद्यो विप्रः शूद्रादक्षिणामादाय वैदिकमन्त्रैर्जुहोति तस्यैव दोषो न शूद्रस्येति व्याख्यातं माधवाचार्यैः । अत्र व्याख्यायां वैदिकैरत्युक्त्या पौराणे न दोष इति सूचितम् ‘अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्णते’ इत्यपि पौराणमन्त्रविषयमेव । बलिदाने विशेषो नारदीये ।

मेषाश्वमहिषादीनामलाभे पैषिकः पशुः ।

देयो देव्यै विधानेन यदा कूष्माण्डकं फलमिति ॥

अलाभो लोकविद्विष्टसाप्युपलक्षणम् । ‘अखर्यं लोकविद्विष्टं

धर्म्यमप्याचरेत् तु' इति वचनात् । एतद्वाराख्या विज्ञानेश्वरेण
कृता धर्म्यमपि वेदविहितमपि लोकनिन्दितं न चरेत् यसादस्वर्ग्य
स्वर्गजनकं न भवतीति । यथा मधुपर्कादौ गोवधादिकमिति दिक् ॥

इति श्रीभद्रवंशावतं समीमांसकभद्रनीलकण्ठात्मजभद्रभानुकृते
द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहे नवरात्रनिर्णयः समाप्तः ।

अथात्र पारणानिर्णयः ।

तत्र शुद्धनवम्यां पारणा कार्येति केचित् । तथाच
ब्रह्माण्डपुराणे—

आश्विने शुक्रपक्षे तु नवरात्रमुषोवितः ।
नवम्यां पारणां कुर्यादशमीसहिता न चेत् ।
दशमीसहिता यत्र पारणे नवमी भवेत् ।
सप्तमजन्मकृतं पुण्यं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

तथा च तत्रैव 'वासन्ते नवरात्रे तु पूज्या स्याद्रक्तदन्तिका'
इत्युपक्रम्य—

नवम्यां वा विशालाक्षि कार्या होमादिकाः क्रियाः ।
पारणं च प्रकुर्वीत देवीपूजनपूर्वकम् ॥
दशम्यां पारिता देवी कुरुनाशं करोति हि ।
तस्मात् पारणं कार्यं नवम्यां विवृधिप ॥

इत्युपसंहृतम्—तन्न युक्तिसहम् यदा त्रिमुहूर्ताष्टमी परेद्युर्ववमी-
सन्वमसन्वं वा । तदा त्रिमुहूर्ताष्टमीयुतनवम्यां पारणे सति नित्य-
चदाम्नातोऽष्टम्युपवासो वाध्येत । न च सप्तमीविद्वायामेव कार्यः—

अष्टमी नवमीविद्वा नवमी चाष्टमीयुता ।

उमामहेश्वरो योगः शिवशक्तिमहोत्सवे ॥

इत्यादि पादमादिवचनैवमीविद्वाया एवाष्टम्या ग्राह्यत्वात् ।

अत्र केचित्—ईद्योदाहरणे दशमीपारणानिषेधकानि बचनानि नित्यवद्द्वाताष्टम्युपवासविधिना बाध्यन्ते । ननु परेद्युर्नवमीसन्ध्यपक्षे-
उवशिष्ठनवम्यामेव पारणास्त्विति चेत्र—दशमीविद्वायांतस्यां तन्निषेधात् ।
न च दशमीनिषेधवाध इव अस्यापि वाध इति वाच्यम्,(१) सामान्य-
विधिप्राप्तातःकालीनपारणाकालप्रविष्टदशमीयुतनवमीनिषेधप्रवृत्तेरज्ञी-
कारात्(२) । यन्तु—वेधपदञ्चात्र योगमात्रयर्ण न त्रिमुहूर्तवेधपरम-
प्रयोजकत्वात् तादृशदशमीवेधयापरिहार्यत्वे पारणाऽकरणाशङ्का-
पत्तेव(३) मुख्यकाले प्रायभावादिति, तत्र गौणकालेऽपि
नवम्यां पारणाचियेः पारणाकालप्राप्तात्खण्डिन्दशमीविषयस्य दशमी-
पारणनिषेधस्य चाप्रवृत्तेरिति । एवं सति नवम्युपवासविधिनापि तेषां
बाधोऽस्तु सकृतप्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेनेति न्यायात् । नवमीपारण-

(१) 'सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणा' इति प्रातपारणा-
काले दशमीनिषेधः प्रवर्तते तदुत्तरकाले प्राप्तेरेवाभावादित्यर्थः ।

(२) त्रिमुहूर्तमध्ये नवमीदशमीयोगे सति दशमीपारणानिषेधः
प्रवर्तते । अत्रैव दशमीयुतनवमीपारणानिषेधोऽपीति फलितोऽर्थः ।

(३) यत्र नवमीविद्वातुदुत्तर दशमी तत्र दशमीविद्वा नवमी
भवति तत्र पारणाविधिर्न कोऽपि प्रवर्तते नवमीपारणाविधिर्न प्रवर्तते
दशमीविद्वाया निषेधात् दशमीपारणाविधिरपि न प्रवर्तते प्रातःकाल
योगमात्रादतः पारणानापत्तिरित्यर्थः ।

विधीनां तु पूर्वेद्युष्टमीविद्वनवस्थां तदुपवासे जाते अवशिष्टपरदिन-
 नवस्थां पारणा कार्येति विषय इति । एवं ‘सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव
 हि पारणा’ इति सामान्यवाक्यसोपोष्यतिथ्यन्तविधिना वाधितस्य
 नवस्थामेव पारणा कार्येति विधीनां प्रतिप्रसवविधित्वाल्लाघवं भवति ।
 दशमीविद्वनवमीनिषेधानां का गतिरिति चेच्छृणु—यदा परेद्युष्टिहृत्त-
 न्यूना नवमी तदा वेध्यापि त्रिमुहूर्ता स्थानं न्यूना वेधमर्हति’ इति
 माधवोक्तेऽस्मिहृत्तन्यूनाया अविद्वत्वान्नवमीपारणाविधिः प्रवर्तते ।
 अयमेव दशमीपारणानिषेधविषयः । यदा त्रिमुहूर्ता ततोऽधिका वा तदा
 दशमीविद्वनवमीनिषेधप्रवृत्तेस्तपोष्यतिथ्यन्ते दशस्थामेव पारणमिति
 सिद्धम् । एतेन प्रातरेव पारणाविधानात्तकालीनदशस्थामेव पारणा-
 प्रासर्दशमीविद्वनवमीनिषेधः प्रातःकालीनदशमीयोगपर एव न
 सायङ्कालीनत्रिमुहूर्तवेधपरः इत्यपास्तम् । तिथ्यन्तपारणाविधिना
 प्रातःकालोत्तरदशस्थामपि पारणाप्राप्तेः । अन्यथा ‘यामत्रयोर्ध्व-
 गामिन्यां प्रातरेव हि पारणा’ इतिविधेस्तिथ्यन्तपारणाविध्यपवादत्वं
 न युज्येत । तत्प्रसक्तेरेवाभावात् । वेधपदं लक्षणया योगपर-
 मित्यप्ययुक्तमनुपपत्त्यभावादिति । यदा तु दशमीविद्वनवमीनिषेध-
 स्यापि दशमीनिषेध एव तात्पर्यं तदा त्रिमुहूर्तन्यूनायां ततोऽधि-
 कायामपि नवस्थामेव पारणा न दशस्थां तिथ्यन्तविधेरपवादात् ।
 एवश्च नवमीविधिदशमीनिषेधयोर्यामत्रयात्पूर्वं नवस्थामेव प्रवृत्तिर्युक्ता
 तदूर्ध्वगामिन्यां तु पूर्वोक्तयामत्रयोर्ध्वगामिन्यामित्यनेनैव प्रातः पार-
 णासिद्धेरनयोस्तत्र प्रवृत्तिर्वर्था स्यादिति सर्वं सुस्थम् । न च नवस्थु-
 पवासविधेरेव श्रवणात्कर्थं दशमीपारणानिषेधानां वाध इति वाच्यम्—

एवञ्च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रमुपोषितः ।
एकमुक्तेन नक्तेन स्वशक्त्याऽयाचितेन वा ॥
अथवा नवनक्तैश्च नवरात्रं समापयेत् ।

इति भविष्यवच्चने नवरात्रमुपोषितो नवरात्रं समापयेदित्युक्ते-
नवोपवाससिद्धेनवम्युपवाससिद्धिः । अत एव अथवा नवनक्तैरिति
उपवासवैकल्यिकनक्तेषु नवसंख्या स्पष्टार्थं पुनरप्युक्ता । नवरात्रं
समापयेदित्यत्र नवरात्रपदं कर्मनाम ब्रतपदसामानाधिकरण्यात् ।
तथाच नारदीये—

आश्विनस्य सिते पक्षे नवरात्रवर्तं शुभमिति ।
आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिकमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

इति धौम्यवाक्योत्तराद्देन नवम्यन्ततिथिनवरूपगुणविधाना-
त्तत्प्रख्यन्यायात् पूर्वद्देवं नवरात्रशब्दस्य नामत्वं सिद्ध्यति ।
देवीपुराणे वाक्यान्तरेऽपि कालविधिः ।

आश्विने प्रतिपन्मुख्याः पुण्यस्तु तिथयो नव ।
देविकापूजने ग्रोक्ताः सर्वकार्यफलप्रदाः ॥

अत्र यद्यपि पूजनमित्युक्तं तथापि पूजाङ्गभूतोपवासादिष्वपीयं
संख्या ज्ञेया पूर्वोक्तवचनैकवाक्यत्वादिति एवञ्च नवम्युपवासे सिद्धे-
दशमीपारणानिषेववाक्यवाधः पूर्वोक्तो युक्त एवेति दिक् ।
विस्तरस्तु द्वैतनिर्णय एव वोध्यः ।

इति श्रीमन्मीमांसकभट्टनीलकण्ठात्मजभट्टभानुकृतो
नवरात्रपारणाहैतस्मिद्वान्तः समाप्तः ॥

(१३)

अथ चतुर्थी ।

‘अथ हेमाद्रिभर्ते विनायकव्रते पूर्वा तथा च ब्रह्मवैवर्ते—

चतुर्थीसंयुता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।

चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ।

कर्तव्या व्रतिभिर्वर्त्स गणनाथसुतोषिणी ।

तद्विना युग्माग्नियुग्मभूतानाभित्युग्मवाक्यात्परेति सिद्धान्तः ।

यदपि भविष्यब्रह्मवैवर्त्योः—

चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया च चतुर्थिका ।

तृतीयक्युता नैव पञ्चम्यां कास्येत्क्यचित् ॥

इति तदपि गणपतिव्रतविषयकमेव पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् ।

अत्र माधवमतम्—

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका ।

त्रयोदशी चतुर्थी चोपोष्याः सुस्तु परान्विताः ॥

इति भृगुवाक्यात्परोपेष्येत्यप्युक्तम् ।

द्वितीया पञ्चमी वेधादशमी च त्रयोदशी ॥

चतुर्दशी चोपवासे हन्तुः पूर्वोत्तरे तिथी ।

इति बृहदाशिष्ठवाक्यात् पूर्वोपोष्या पूर्वोत्क्रद्वैवर्त्तवाक्यै-
कवाक्यत्वाद्विनायकोपवासव्रते पूर्वा— अन्यदैवत्योपवासे परेति
वाक्यद्वयव्यवस्थेति । अत्रोपवासभिन्ने उभयदैवत्यव्रते किं सादिति
नोक्तम् । तत्रोच्यते शुक्लपक्षे तिर्थीर्दोत्यादिवाक्याद्वयवस्था-

अपेक्षितविधानात् । अतस्तस्य दशमीमात्रविषयत्वाभिधानमुपेक्ष्यमिति ।

इति भानुभद्रकृते द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहे

चतुर्थीनिर्णयः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमी ॥

अत्र हेमाद्रिणा 'पञ्चमी तु तथा कार्या चतुर्थीसहिता विभो'
इति स्कन्दपुराणवाक्य 'पञ्चमी तु प्रकृतव्या पष्ठीयुक्ता तु नारद'—
इति ब्रह्मवैरचनावाक्ययोः कृष्णशुवलपक्षमेदेन व्यवस्थोक्ता—

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इतिनिगमवाक्यात् । सा च स्वयम्भेव दूषिता । अन्ये
त्वेवमाहुरितिग्रन्थेन तथाहि पञ्चम्याइचतुर्थीयुतत्वाभिधानमुप-
वासविषयम् ।

एकादशी तथा पष्ठी अमावस्या चतुर्थिका ।

उपोष्या परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

इति बृहद्विष्टवाक्येन पूर्वत्स्कान्दवचस उपसंहारात् ।
भवन्मतेषि कृष्णपक्षविषयत्वेनोपसंहारस्याविशिष्टत्वात् तस्मादुपवासे
पक्षद्वयेषि पूर्वा तद्विनकार्ये परेति । माधवाचार्यैर्दूषितम्—
एवं श्रूयते 'स्कन्दोपवासे स्वीकार्या पञ्चमी परसंयुता' इति ।

एवश्वैतद्वाक्यं (?) शेषात्स्कन्दोपवासे परा । अन्येषु सर्वकार्येषु
पूर्वेति सिद्धान्तः । अयश्च वाक्यशेषो हेमाद्रिणा नोदङ्कितः ।
एवश्च वचनान्तरमन्तरेणोक्तसिद्धान्तसिद्धावपि हेमाद्रिलिखितं
हारीतवाक्यमुदाहृतम् ।

चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमी परया न तु ।
दैवे कर्मणि पित्र्ये च शुक्लपञ्चे तथाऽसिते ॥

इति पूर्वाहस्य कर्मकालत्वेन परदिनानुष्टानप्राप्तौ तद्वाधाय दैवे
कर्मणीति पित्र्यग्रहणस्य वैयर्थ्यप्राप्तौ दृष्टान्तोक्त्यर्थमिति माधव-
मतमुपसंहृतम् । अत्र दृष्टान्तोक्तिः स्वयं दूषिता यदापि पित्र्ये
परेद्युः कर्मकालेऽधिका तदाधिकबाधनाय पित्र्यग्रहणविधिरिति ।
अयश्च प्रकारः—

प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराहकी ।
दैवं कर्म तथा इयं पित्र्यं चा मनुरब्रवीत् ॥

इतिव्यासवचनव्याख्याने प्रतिपत्प्रकरणे स्वयमेवोक्तः ।
अतः पूर्वं ग्रन्थविरोधादिह दृष्टान्तोक्तिरयुक्तेति दिक् । पञ्चमीविषयो
हेमाद्रिको न विनिर्णयः । माधवोक्तस्तु सम्यक् सः, किञ्चित्तत्रापि
नोमतम् ।

इति श्रीमीमांसकभट्टवंशावतंसभट्टीलकण्ठात्मजभट्टभागु
क्ते द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहे पञ्चमीनिर्णयः ॥

(१६)

अथ जन्माष्टमी ।

श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
 न करोति नरो यस्तु भवति क्रूराक्षसः ।
 कृष्णजन्माष्टमीं त्यक्त्वा योऽन्यद्वत्सुपासते ।
 नाप्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्तमयथपि वा ।
 वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
 न करोति महाप्राङ्मुखा व्याळी भवति कानने ॥
 इति भविष्यपुराणे ॐकरणेऽनिष्टश्रवणादिदं व्रतं नित्यम् ।
 स्कन्दपुराणेऽपि—

ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
 ते भवन्ति नराः प्राङ्मुखा व्याळा व्याघ्राश्च कानने ।
 जयन्ती नित्या काम्या च
 प्राजापत्यर्क्षसंयुता श्रावणसासिताष्टमी ।
 वर्षे वर्षे तु कर्तव्या तुष्ट्वर्थं चक्रपाणिः ॥
 शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने ।
 तत्पापं लभते कुनितं जयन्तीविमुखो नरः ॥
 इत्यादि स्कान्देऽनिष्टश्रवणान्नित्या, काम्यापि तत्रैवोक्ता—
 महाजयार्थं कुरुतां जयन्तीं मुक्तयेऽथवा ।
 धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुङ्गवं ।
 ददाति वाञ्छितानर्थान्ये चान्येष्यतिदुर्लभा ॥
 इति फलविशेषश्रवणात् । विष्णुरहस्येष्यपि—
 प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नमसि चाष्टमी ।

मुहूर्तमपि लभ्येत् सोपेष्या सा महाकला ।

अत्र सोपेष्या सा महाकलेति तच्छब्दाभ्यामष्टम्या एव परामर्शादृष्टम्या एव ऋक्षयोगाजजयन्तोनाम । तथाच स्पष्टीकृतं विष्णुरहस्ये—

अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीऋक्षसंयुता ।

भवेत्सोष्टपदे मासि जयन्तीनाम सा तिथिः ।

प्रोष्टपदत्वश्चात्र पूर्णिमान्तमासेन इयम् ।

अत्र केचित् स्कान्देऽकारणेऽनिष्टश्रवगात्केवलाष्टम्युपवासो नित्यः । जयन्त्युपवासोऽपि नित्यः स्कान्द एवाकरणेऽनिष्टश्रवणात् । स च पूर्वोपवासः द्विन्नः । तस्यैव स्कान्दे फलश्रवणात्काम्यतापि । एवश्च संयोगपृथक्त्वन्यायादुभयार्थता ।

अन्ये तु केवलाष्टम्युपवासो जयन्त्युपवासश्चैक एव । तस्यैवाग्निहोत्रवदुभयार्थत्वम् । ऋक्षयोगे तु ज्योतिषोमाङ्गदक्षिणाभूतगवादिषु दोग्नित्रित्वादिवद्व बुधादिवच्च प्राशस्त्यात्कर्त्तातिशयमात्रमिति ।

अपरे तु प्रकृतशुद्धाष्टम्युपवासमात्रित्य जयन्त्याख्यकालोऽत्र कले गुणो विधीयते 'सममे ब्रह्मवचसम्' इत्यादिवत् । तेन रोहिणीयोगे फलान्तरमपि बुधसोमवात्वदिति । तदुक्तं (१) पद्मपुराणे—

प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषिता इति ।

सा चाष्टमी अर्द्धरात्रव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं भविष्योत्तरे—

(१) ब्रह्मपुराणे इति ख. पाठः ।

मासि भाद्रपदेष्टम्यां कृष्णपक्षेऽद्वैरात्रके ।
शशाङ्के वृष्पराशिस्ये ऋक्षे रोहिणिसंज्ञके ॥
योगेऽस्मिन्वसुदेवाद्वि देवकीमामजीजनत् ।
तसान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषित ॥ इति ।

अत्र पूजयेदिति पूजाविधानात्सैव प्रधानम् । उपवासस्तदङ्गं
शुचित्वत्कर्तृगुणत्वेन श्रवणादिति तात्तचरणाः ।

अत्र केवलाष्टमी पौष्ठा । पूर्वेद्युरेव निशीथयोगिनी; परेद्युरेव
ताष्टमी, उभयेद्युर्वा निशीथे, नोभयेद्युर्वानिशीथे, उभयेद्युरेक
देशे तत्रापि सम्येन वैषम्येण चेति । तत्रान्यतरदिने चैत्सैव ग्राह्या ।
वैषम्येषैकदेशेऽधिका उभयोर्नोभयोः साम्येनैकदेश उभयोः इत्येतेषु
निर्णयो निगमे वसुरन्ध्रयोरितियुग्ममवाक्यात् ।

मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोद्यास्तु मुक्तिदा ॥

इति पादवचने नवमीयोगप्राशस्त्याच्छ्रौव—

वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी ।

स क्रक्षापि न कर्त्तव्या सप्तमोसंयुताष्टमीति ।

सप्तमीयुतानिषेधात्प्रातः संकल्पकाले सत्त्वाच्च परैवेति ।

यस्मिन्वर्षे ऋक्षयोगस्तदा सप्तमा भिद्यते । पूर्वेद्युरेव निशीथे
रोहिणायुक्ता परेद्युः केवलाष्टमी, निशीथे, परेद्युरेव वा निशीथे
रोहिणीयुक्ता पूर्वेद्युः केवलाष्टमी, तत्र उभयेद्युर्वा सक्रक्षा निशीथे,
पूर्वेद्युरेव निशीथात्पूर्वं रोहिणी, उत्तरेद्युरेव निशीथोर्ध्वरोहिणी,
उभयेद्युर्वा निशीथं विहाय रोहिणीयोगः, पूर्वेद्युराष्टमी रोहिणी च

निशीथोर्ध्वं प्रवृत्ता उत्तरेद्युश्च निशीथात्प्रागेव समाप्तेति समधा ।

तत्राद्यपक्षे पूर्वैव । तथाच भविष्यविष्णुधर्मोत्तरयोः—

रोहिण्यामद्वरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।

तस्यामस्यर्धं शौरीर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ।

सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति ।

अद्वरात्रे तु योगोऽयं तारापल्युदये तथा ।

वह्निपुराणेषि—

सप्तमीसंयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि ।

भविता साष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रिवाकरौ ॥

समायोगे तु रोहिण्या निशीथे राजसत्तम ।

सम्बज्ञायत गोविन्दो बालरूपो चतुर्भुजः ।

तस्मात्तं पूजयेत्तत्र यथावित्तानुसारतः । इति ।

यदोत्तरेद्युरेव निशीथे रोहिणीयुक्तोभयेद्युर्बी तदोत्तरैव ।

तथा च—ब्राह्मे—

मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् ।

किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोद्यास्तु मुक्तिदा ॥ इति ।

‘प्रातः संकल्पकाले सच्चात्सप्तमीयोगनियेधाच्च । यदा पूर्वेद्युरेव निशीथात्पूर्वं रोहिणीति चतुर्थे पक्षे त्रैविष्यं उभयेद्युर्निशीथसत्त्वं पूर्वेद्युरेव वा परेद्युरेव वा तत्राद्ययोः पूर्वा—

तस्मात्कृष्णाष्टमी पूज्या सप्तम्या नृपसत्तम ।

रोहिणी संयुतोपोष्या सर्वाद्यौधनिवारिणी ॥ इत्याग्निपुराणात् ।

तृतीयपक्षे उत्तरा गुणभूतऋक्षवशेन प्रधानभूताष्टम्या

मुख्यकालवर्तित्ववाधायोगात्सप्तमीयोगनिषेधाच्छेति । यदा तृत्तेर-
द्युरेव निशीथोत्तरं पूर्वं वा रोहिणीयोग इति पञ्चमपक्षस्तदापि
त्रैविध्यं दिनद्वयेषि निशीथेऽष्टमी, उत्तरेद्युरेव तत्राष्टमो, पूर्वेद्युरेव
वा निशीथेऽष्टमीति । तत्राद्यपक्षयोरुत्तरा । “सक्रक्षापि न कर्तव्या
सप्तमीसंयुताष्टमी” इति ब्रह्मवैवर्तवाक्ये सप्तमीयुताया निषेधात् ।
तृतीये तु पूर्वेवं गुणभूतऋक्षयोगेन मुख्यकालवर्तिन्याः प्रधान-
भूताष्टम्या वाधायोगात् अन्यथा यदा दिनद्वयेषि न ऋक्षयोगः
पूर्वेद्युश्च निशीथेऽष्टमी नोत्तरेद्युर्निशीथे बुधसोमान्यतरवारथोत्तरेद्युः
तदापि निशीथव्यापिनीं पूर्वां विहाय उत्तरा स्यात् ऋक्षयोगाद्वार-
योगस्यापि प्राशस्त्याभिधानात् । यदा पूर्वेद्युर्निशीथोत्तरं परेद्युस्ततः
पूर्वमिति दिनद्वयेषि ऋक्षयोग इति पष्ठः पक्षस्तदापि त्रैविध्यम् ।
उभयेद्युर्निशीथाष्टमी उत्तरेद्युरेव पूर्वेद्युर्वेति । तत्राद्ययोरुत्तरैव ।

सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽह्नि मुहूर्ताद्वं भवेद्यदि ॥

तदाष्टयाभिन्हं ह्येयं ग्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ॥ इति स्कन्द-

पुराणात् ।

मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् ।

किं एुनर्नवमीयुक्ता कुलकोटिविमुक्तिदा ॥ इति ब्राह्माच ।

‘तृतीये तु पूर्वेवं गुणभूतेत्यादिपूर्वोक्तन्यायात्—

प्राजापत्यर्थसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी ।

मुहूर्चमप्यहोरात्रे यस्मिन्न्युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीऋक्षं तां सुपुण्यामुपावसेदिति विष्णुरहस्या-

दिवचनेभ्यश्चेति ।

यत्तु—माधवेन स्कान्दमित्युक्तम् । हेमाद्रिणा च-ब्रह्मै-
वर्तीयमित्युक्तम् ।

उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि ।

भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता ।

अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा न वा ।

तदप्येवं व्याख्येयम् उदये चन्द्रोदये अर्द्धरात्रे इति यावत् ।
अर्द्धरात्रे स्वल्पाष्टमी नवमी संपूर्णेति । एवत्र तारापत्युदये सतीत्य-
नेनैकमूलकल्पनालाघवं भवति । विस्तरस्तु द्वैतनिर्णये समय
मयूखे च वोध्यः ।

यदा तु पूर्वेद्युर्निशीथोत्तरं सक्रह्नाष्टमी प्रवृत्तोत्तरेद्युश्च
सक्रह्नापि निशीथात्प्राक्समाप्तेति सप्तमः पक्षस्तदोत्तरैव । प्रातः
संकल्पकाले सन्वात् । “सप्तमीसंयुताष्टम्यां भूत्वा ऋद्धं द्विजोत्तम ।
प्राजापत्यं द्वितीयेऽहि मुहूर्ताद्धं भवेद्यदि । तदाष्टयामिकं ज्ञेयम्”
इत्यादिस्कान्दाचेति दिक् ।

इति श्रीमन्मीमांसकमङ्गवंशावतं सभगृहीलकण्ठा-
त्मजभगृहमात्रुकृते द्वैतनिर्णयसिद्धान्तः ।

संग्रहेऽष्टमीनिर्णयः ॥

अथ जन्माष्टमीपारणानिर्णयः ॥

तत्र पूर्वेद्युर्द्धरात्रव्यापिन्यामुपवासो जात उत्तरेद्युश्च किञ्चि-
दष्टमी तदाष्टम्यन्ते पारणमिति मुख्यः पक्षः

जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च

पूर्वविद्वैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥ इति भृगूक्ते ॥

अत्र चृहद्रथन्तरसामा सोमः कार्यं इति वस्त्रिपदं बहुवीहिणा तिथ्यन्ते
भान्ते च पारणमित्यर्थे लभ्यते । केवलरोहिण्युपवासोपि माध-
वाचार्थेरुक्तः । तथा च वहिगुराणे 'भान्ते कुर्यात्तिथेरुपि
शस्तं भास्त ? पारणम्' इति पृथक् तिथिनक्षत्रनिर्देशः संगच्छते । यदा
तु रात्रौ तिथ्यन्तस्तदापि दिवैव पारणा न रात्रौ । तथा च
ब्रह्मवैवर्त्ते—

सर्वेष्वेषोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते ।

अन्यथा पुण्यहानिः स्याद्वते धारणपारणम् । इति ।

यत्तु गौडनिवन्धे—

न रात्रौ पारणं कुर्याद्वते वै रोहिणीत्रतात् ।

तत्र निश्यपि तत्कुर्याद्वर्जयित्वा महानिशाम् ॥ इति ।

तदाक्षिणात्प्यग्रन्थविरोधात् 'अपि वेदान्तगं रणे' इतिवदपिशद्वस्य
स्वार्थतात्पर्यभावादेवोपेक्ष्यम् । अत एव माधवमदनरत्नाभ्यां
कृष्णजयन्त्यां रात्रिपारणानिषेध इत्युक्तम् । तसादीद्यु विषये दिवैव
पारणा न रात्राविति सिद्धम् । यदा तु पूर्वेद्युः निशीथे रोहिणीयोगा-
ज्ञयन्त्युपवासस्तत्र जातस्तदोत्तरदिने उभयान्ते दिवैव पारणमिति
मुख्यः पक्षः । अन्यतरान्त इति गौणः—तथा च पाद्ये द्वितीयो
नारदीये ।

कार्या विद्यथापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ।

तत्रोपवासं कुर्वीत तिथिभान्ते च पारणम् ।

सांयोगिके व्रते प्राप्ते यत्रैकोऽपि वियुज्यते ।

तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ।

यदोभयान्तोऽन्यतरान्तो वाऽर्द्धरात्रे तदुच्चरं वा अन्यतरान्तस्त-
दाऽर्द्धरात्रे पारणा कार्येति हेमाद्रिः ।

तिथ्यर्क्षयोर्यदा छेदो नक्षत्रान्तमथापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि ॥

इतिवाक्यात् । मद्दनरत्नोप्येवमेवाह । अत्रापिशब्दस्य स्वार्थे
तात्पर्याभावाद्रात्रेरवायं प्रतिप्रसवो नार्द्धरात्रयेति माधव आह ।
यदा निशीथादर्शक् उभयान्तोऽन्यतरान्तो वा तदा दिवा मुख्यानुक-
ल्प्ययोरभावाद्रात्रौ पारणनिषेधाद्युपवासप्राप्नावयं प्रतिप्रसव इति
तदेतन्मतत्रयमध्ययुक्तम् । आद्यमतद्वयेऽपिशब्दस्येत्यादिपूर्वोक्तग्रन्थेन
माधवेनैव दूषितम् । माधवमतेषि रात्रेरयं प्रतिप्रसव इति
तदप्ययुक्तम् । अर्द्धरात्रपदस्य स्वार्थे तात्पर्याभावात्तपदं विहाय
वाक्यार्थे सतोत्येवं पर्याप्तिम् तिथ्यृक्षयोर्यदा कदाचिच्छेदेऽहनि
पारणं कुर्यादिति । अत्र कालादर्शमतमेव स्थापितं द्वैतनिर्णये
तदुक्तं तेन । अन्यतिथागमो रात्राविति रात्रिपारणा निषेधमाशङ्क्य-

जयन्त्यां पूर्वविद्यधायामुपवासं समाचरेत् ।

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम् ।

इतिवचनाद्यदाष्टमी परेद्यवि रात्रौ स्यात्तदोत्सवान्तेऽन्यथा
तिथ्यन्त इति । तिथिपदमृक्षस्याप्युपलक्षणम् । न च 'यामत्रयोर्द्धं
तिथ्यन्ते प्रातरेव हि पारणम् । यामत्रयोदूर्ध्वगामिन्याम्' इति सामान्य
वाक्यस्य 'तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम्' इति ।
जयन्तीत्रतप्रकरणपठितविशेषवाक्येन वाधात् । एवश्च-दिवा
तिथ्यन्ते सति तदैव पारणम् । रात्रौ तिथ्यन्ते उत्सवान्त इति

(२४)

निष्कर्षः । विस्तरस्तु तत्रैव ज्ञेयः । “उपोषणं पूर्वदिने जयन्त्यां
कृष्णस्य यद्युत्तरवासरे स्यात् । तिथ्यृक्ष्योरन्यतरस्य चान्ते रात्रौ
तदा पारणमुत्तरवान्त” इति ।

इति श्रीमन्मीमांसक भद्रवंशावर्तस भद्रनीलकण्ठा-
त्मजभद्रभानुकृते पितामहकृतद्वैतनिर्णय-
सिद्धान्तसंग्रहेजन्माष्टमी
पारणानिर्णयः ।

अथैकादशीवेधनिर्णयः ।

भविष्यत्पुराणे—

अरुणोदयकाले तु दशमी यदि हृदयते ।

सा विद्वैकादशी तत्र पापमूलमुषेषगम् (१) ॥

सौरधर्मेषु—

आदिल्योदयवेलायां प्राङ्मुहूर्च्छ्रद्याच्चिता ।

सैकादशीति संपूर्णा विद्वान्या परिकीर्तिता ।

स्कान्दे

उदयात्प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः ।

तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्स हि पुण्यतमः स्मृतः ।

ब्रह्मवैवर्ते

कीदृशस्तु भवेद्देवो योगो विप्रेन्द्र कीदृशः ।

(१) तथा—

अरुणोदयवेलायां दिशागत्थो भवेद्यदि ।

दुष्टं ततु प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ॥

इति ख० पु० अधिक पाठः ।

योगवेधौ ममाचक्ष्व याभ्यां दुष्टस्युपोषणम् ।
 चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः ।
 चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां किलोदितः ॥
 अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धं तु घटिकात्रयम् ।
 अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः ।
 महावेधोपि तत्रैव दृश्यतेःकर्णो न दृश्यते ॥
 तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सति । इति ।

हेमाद्रौ स्मृतिः ।

निशि प्रान्ते तु यामादें देववादित्रवादने ।
 सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते ॥ इति ।

अत्र कालाददर्शोऽरुणोदयवेधदोषो यद्यस्ति तस्मिन्सति
 वैष्णवैनोपोषितव्यमिति प्रतीच्या वर्णयन्तीत्युक्तं परमतं
 दूषितश्च । तथा हि—अरुणोदयमारम्भ्यैकादश्याः सम्पूर्णत्वाभिधानं
 सम्पूर्णकादशी फलाय पर्याप्ता न न्यूनेत्येत्परम् । अरुणोदयनि-
 पेधस्तु कैमुतिकन्यायेन सूर्योदयोर्ध्वं विद्वैकादश्युपोषणनिषेधपरः ।
 निषेधवाक्येषु वैष्णवं स्मार्तोपलक्षकमिति । तदेतदयुक्तम् ।
 सूर्योदयोर्ध्वं विद्वैकादश्युपवासनिषेधे लक्षणाप्रसङ्गात् । तसाच्च माना-
 भावात् । वैपरीत्यस्यापि सम्भवाच्च । कैमुतिकन्यायेन स्तुतिमात्रपरत्वे
 बहूनां वचनानां वैयर्थ्यं सादिति । सकलशिष्टाचारविरोधश्चेति
 माधवहेमाद्योररुणोदयवेधनिषेधो वैष्णवानामितरेषां सूर्योदय-
 वेधनिषेध इति निविवादम् । अरुणोदयपरिभाषे तु विवादः
 तत्र माधवेन—

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।

नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्विनैकादशीव्रतम् ॥

इत्यादिवाक्येषु अरुणोदयपरिमाणं ‘चतस्रो घटिकाः प्रात-
रुणोदयनिश्चय’ इति स्कन्दनारदाभ्यामुक्तं गृह्णत इति घटि-
काचतुष्टयात्मकारुणोदयेऽर्द्धघटिकादशमीप्रवेशो वेधः घटिका-
द्वयप्रवेशेऽतिवेधः सम्पूर्णदशमीप्रवेशो महावेधः । सूर्योदयोत्तरं
दशमोप्रवेशो योगः । तथा च ब्रह्मवैवर्ते—

योगवेधौ ममाचक्ष्य याभ्यां दुष्टमुपोषणम् ।

चतस्रो घटिका प्रातरुणोदयनिश्चयः ॥

अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धन्तु घटिकात्रयम् ।

अतिवेधो द्विघटिकः प्रभासंदर्शनाद्रवेः ॥

महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽकर्णो न दृश्यते ।

तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सति ॥

इतिसंज्ञाविशेषकरणं दोषाधिक्यप्रदर्शनार्थम् । एवं माधव-
मते—उदयात्प्राग्घटिकाचतुष्टयमहणोदयः । तदेतन्न युक्तम्—

उदयात्प्राक् तु या विद्वा मुहूर्तद्वयसंयुता ।

सम्पूर्णकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही ।

इत्यादिस्कान्दादिवाक्येषु मुहूर्तद्वयपरिमाणारुणोदयस्योक्त-
त्वात्तस्य च रात्रिमासमेदेन घटिकाचतुष्टयान्न्यनाधिकभावस्यापि
सम्भवात्तस्यासङ्ग्रहः स्यात् । तथा च तद्वोधकवहुवाक्यविरोधः
स्यादिति दूषणान्तरं द्वैतनिर्णय एव वोक्यम् । अत्र च रत्रेः षोडश

(२७)

मुहूर्ताः कल्प्याः न पञ्चदशः । तथा चैकादशीप्रकरणे हेमाद्रौ स्मृतिः—

निशि प्रान्ते तु यामाद्वे देववादित्रिवादने ।

सारस्वतानध्ययने चास्त्रोदय उच्यते ॥ इति

हेमाद्रिणा एतस्मृतिवलादर्द्धयामरूप एवात्रास्त्रोदयोऽङ्गीकृतः । वाक्यान्तरगतानि मुहूर्तद्वयमानानि तु रात्रिमानभेदेनैतत्परतयैव योजितानि । पितामहचरणस्तु रात्रेः पञ्चदशमुहूर्तविभागमेवाङ्गीकृत्य मुहूर्तद्वयवाक्यमेवाद्वतं हेमाद्रिमतमपि दूषितश्चेति दिक् ।

इति श्रीमन्मीमांसकभट्टवंशावतंसभट्टनीलकण्ठात्मज-

भट्टभाऊकृते द्वैतनिर्णयसिद्धान्त-

संग्रहे एकादशीवेद्येऽह-

गादयनिर्माण-

निर्णयः ।

~~~~~

अथ चतुर्दशीद्वैतनिर्णयः ।

तत्र चैत्रश्रावणशुक्लचतुर्दशी पूर्वेद्युः सूर्यास्तोत्तरं प्रविष्टोत्तरेद्युरस्तात्पूर्वमेव समाप्ता तदा पूर्वात्रिव्यापिनी ग्राहेति हेमाद्रिमाधवाद्यनुयायिनः । तथाच बौद्धायनः ।

मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा रात्रिव्यापिनी ग्राहा परा पूर्वाह्नगामिनी इति ।

अत्रायं निष्कर्षः पूर्वदिनेऽपराह्नव्यापिनी मुख्यत्वेन पूर्वा ग्राहा । तदभावे सायाह्नव्यापिन्यपि न तु तदभावेऽपि केवलरा-

त्रिमात्रव्यापिन्यपि पूर्वा किन्तु उत्तरैवात्रोपपत्तिः । अत्र पश्चवाक्यानि 'मधोः श्रावणमासस्य' इति वौधायनीयमेकम् । 'चतुर्दश्याञ्च पूर्णिमेऽति नैगममपरम् ।

तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥"

इति नारदीयं तृतीयम् ।

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्वा तु कर्त्तव्या परविद्वा न कस्यचित्

इत्यापस्तम्बीयं चतुर्थम् । पक्षद्वयचतुर्दश्याऽपराह्नव्यापित्वे त्रयोदशीयुतचतुर्दशीविधायकम्—

चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मममक्तैर्महावाहो भवेद्या चापराह्निकी ॥

दर्शविद्वा न कर्त्तव्या राकाविद्वा कदाचनेति स्कान्दंपञ्चमम् ।

एव अवश्य-कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरेति सिद्धे उभे अप्यपराह्नव्यापित्वे पूर्वे एव ग्राहे इति स्कान्देनोक्तम् । यत्र शुक्लायामुत्तरविद्वत्प्राप्तस्यापवादो भवति । कृष्णायान्तु पूर्वविद्वत्वं प्राप्तमेव । तत्रापराह्नव्याप्त्युक्त्या सा मुख्या तदमावे सायाह्नव्यापिनो ग्राहेति सिद्धम् । एवं सिद्धे रात्रिवाक्ये न तावदुभयं विधीयते । वाक्यमेदप्रसङ्गात् । तस्मादेकं विधेयम् । तत्रान्यासां शुक्लचतुर्दशेनां नियमेन पूर्वाह्नव्यापित्वापत्तेनुबद्धासंभवान्न रात्रिव्यापिनी ग्राहेति विधिः । किन्तु परा पूर्वाह्निगामिनीति विधिः । सा रात्रिव्यापिनीत्यनुवादः । ननु द्वयोरात्रिव्यापित्वं क प्राप्तं यदनृद्यत इति चेच्छृणु—पूर्वाह्निगामि-

त्वविधौ पूर्वाह्नगामिन्येवेति न नियमः पूर्वत्र तिथ्यन्तरोपादानात्
परैवेति नियमः । तथाच तयोस्तदभावः प्राप्तो लक्षणया रात्रिव्या-
पिनीत्यनेनानूद्यते । स च रात्रिव्यापित्वे न संभवति अपराह्नव्या-
पित्वेन सायाह्नव्यापित्वेनापि तत्र स्कान्दवाक्यप्राप्तमपराह्नव्यापित्वं
तदभावे सायाह्नव्यापित्वं प्राप्तमनूद्यते । सायाह्नव्यापिस्तु
माधवाचार्येण प्रतिपत्प्रकरणे पार्वणनिर्णये दर्शिता ।

दिनान्ते पञ्चनाख्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पित्र्ये दैविके चैव कर्मणि ॥

इति सहक्रान्तिप्रकरणे च—

दिनान्ते पञ्च नाख्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि इति ।

तथा चेदमपराह्नगा मुख्या तदभावे सायाह्नगा । तदभावे
परा ग्राहेति निष्कर्षः । नच तदभावे रात्रिगामिन्येवास्तु । कापि
स्मृत्यन्तरे रात्रिव्यापित्वस्याविधानात्तद्रिधौ फलान्तरकल्पनापत्तिः
स्यादिति दिक् । विस्तरस्तु तत्रैव ज्ञेयः ॥

इति श्रीमन्मीर्मासिकभद्रवंशावतं सभद्रुनीलकण्ठात्मज-

भानुभद्रकृते द्वैतनिर्णयसिद्धन्तसंग्रहे

मधुश्रावणशुक्लचतुर्दशी-

निर्णयः समाप्तः ।

अथ वैशाखशुक्लचतुर्दशी ।

नृसिंहचतुर्दशी—

वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्दश्यां विवस्ति ।

अस्तंगामिनि सर्वेषां पुरस्तात् स्तम्भमध्यतः ॥
 प्रवभूव महोविष्णुर्नरसिंहाकृतिर्नृप ।
 तस्यां ब्रतं नरैः कार्यं महोविष्णोरतिप्रियम् ॥
 शनिवासरयोगे च सातियोगे च भूमिप ।
 महाजयन्ती विस्वाता दुर्लभा ब्रतिनामिह ॥

इति नृसिंहपुराणात् । भविष्यत्पुराणे—ब्रह्मोवाच—
 राधशुक्रचतुर्दश्यां शुद्धे वापि जयायुते ।
 मन्दवारे नृसिंहोऽभूत्रेतायां चादिकल्पके ।
 सायंकाले सदसतां रक्षादमनकारणात् ।
 मध्याह्नेन तिथिः पुण्या किन्तु स्वात्यादिसंयुता ।
 चतुर्णामपि वर्णानां ब्रतेऽस्मिन्नधिकारिता ।

टोडरानन्दे—

वैशाखस्य चतुर्दश्यां सोमवारेऽनिलक्ष्मीके ।
 अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विज ! । इति ।
 अत्र नृसिंहपुराणेऽस्तज्ञामिनि विवस्वतीतिसामान्यतस्तदुत्पत्ति-
 काल उक्तः । स्कान्दे प्रदोष उक्तः । तछुक्षणं हेमाद्रौ-निष्ठुर्त्तं
 प्रदोषः स्याद्ग्रानावस्तंगते सति इति । भविष्यत्पुराणे—
 सायंकाल उक्तः । तछुक्षणश्च ‘नक्षत्रदर्शनात्संध्या सायं तत्परतः
 स्थितम्’। मार्कण्डेयः—‘सायंसन्ध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्यतः’
 इति मार्कण्डेयोक्तेर्नक्षत्रदर्शनेन त्रिघटिकात्मकः काल उच्यते । एव श्च
 सायंसन्ध्योर्धघटिकात्रयम् । प्रदोषसायंसंबदाभ्यां परस्परविशेष्य-
 विशेषणभावेन लभ्यते जन्मकालत्वेनेति तत्कालव्यापिनी ग्राहा

नृसिंहचतुर्दशी दिनद्वये तत्कालव्यासावव्यासावेकदेशसमव्यासौ वा
शनिसोमस्वातीसिद्धयोगवणिजकरणन्यतमयोगप्राशस्त्यानिर्णयः ।
एकदेशवैषम्यस्पर्शे आधिक्येनेति दिक् । इति नृसिंहजयन्ती ॥ तन्नवरात्र
मपि कथ्यते—

षष्ठ्यामारम्भणं कार्यं चतुर्दश्यां समाप्नम् ।

नवरात्रमितिप्रोक्तं नृसिंहपरमेशितुः ॥

इति नृसिंहाङ्गिमहोदधौ नवरात्रशब्दो रूढ्यभिप्रायः ।

इति श्रीमन्मीमांसकभट्टवंशावतंसश्रीमन्मीलकण्ठात्म-

जभट्टमानुकृते द्वैतसिद्धान्तसङ्ग्रहे नृसिंह-

चतुर्दशीनिर्णयः ॥

अथ शिवरात्रिः ।

तत्र हेमाद्रिः । यदा चतुर्दशी पूर्वदिने निशीथमात्रव्यापिनी
परदिने प्रदोषमात्रव्यापिनी निशीथव्यापिन्यपि वा तदा ।

अर्द्धरात्रात्पुरस्ताचेज्यायोगो यदा भवेत् ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ।

इतिवचनात्पूर्वा । उक्तश्च—

प्रदोषव्यापिनी ग्राहा शिवरात्रिचतुर्दशी ।

रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मातां समुपोषयेत् । इति

संदिश्वाह-अर्द्धरात्रादिवाक्यं परदिने प्रदोषव्याप्त्यभावे सावका-
शं प्रदोषवाक्यमर्द्धरात्रोत्तरजयायोगे सावकाशं तथापि प्रकृतोदाहरणे
पूर्वैव चतुर्दशी ग्राहाऽन्यथा पूर्वविद्वा शिवरात्रिविधायकवहुवचन-
सङ्कोचः स्यात् । किञ्च पूर्वाधिकर्मकालव्यापिनी नोत्तरा तथेति
सैव ग्राहा । तदिदमयुक्तम् । तत्राद्यदोषे विद्वपदमन्यतिथिव-

त्रिमुहूर्तपरमुतयोगमात्रपरम् । रात्रिवेधपरं निशीथवेधपरं वा ।
 नाद्यः । परदिने एव प्रदोषव्यापिन्याः पूर्वदिने त्रिमुहूर्तविद्वाग्रह-
 णवाक्यानामप्रवृत्तेः । न द्वितीयः । योगमात्रप्रतिपादकवाक्याना-
 मुपसंहास्यायेन त्रिमुहूर्तरूपसविशेषयोगपरत्वस्यौचित्यात् । तेन
 द्वितीयपक्षोपि न । नान्त्यौ । हेमाद्रिणा जन्माश्म्यादाविव शिवरा-
 त्रिग्रकरणे वैधान्तरानिरूपणात् । यस्तु पूर्वाङ्गेण बहुकर्मकालव्या-
 पित्वं हेतुरुक्तः सोऽयुक्तः । तत्र कर्मशब्देन जागरणमुपवासो
 वा । नाद्यः । जागरणोपवासकालविरोधे उपवासकालवलीयस्त्वस्य
 पूर्वं स्यमेवोक्तत्वात् । नोत्तरः । अहोरात्रयुक्ताया उपवासकाल-
 त्वेनोत्तराया एव बहुकर्मकालव्यापित्वात् । एवं हेमद्युक्तयुक्तिद्वय-
 निरासेन प्रदोषव्यापिनीति वाक्येनोत्तरैव ग्राह्येति युक्तम् । अर्द्धरात्रा-
 दिति वाक्यन्तु परदिनेपि प्रदोषसम्बन्धाभावे ज्ञेयम् । न च प्रदोष-
 ग्रहणवाक्यमेव निशीथोत्तरज्यायोगेऽस्त्विति वाच्यम् सामान्य-
 विशेषसावकाशनिरवकाशन्याययोरप्रवृत्तवर्ण्याकाङ्क्षितानाकाङ्क्षित-
 न्यायेन तन्निराकरणात् । यदाऽन्यतरदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा तेनैव
 निर्णयः । यदा दिनद्वये प्रदोषे सत्वमसर्वं वा तदा पूर्वविद्वावाक्यानि
 आकाङ्क्षितविधानात्पर्वतन्ते ।

त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।

जागरे शिवरात्रिः स्यान्निश्चि पूर्णा चतुर्दशी ॥

इति पदमपुराणीयमाकाङ्क्षितविधानान् नियामकमुक्तं हेमा-
 द्रिणा । एवं दिनद्वये प्रदोषव्याप्तियोगाभावे अर्धरात्रवाक्यं
 तेनैव न्यायेन नियामकमिति हेमाद्रिलिखितवाक्यमात्रालोचनेन

वकुं युकुं तस्माच्चक्तः पूर्वोक्तो निर्णय उपेक्ष्य इतिदिक् ।
 माधवेन तु निशीथव्याप्तचतुर्दशीग्रहणवाक्यान्यनेकानि लिखितानि
 तदनुरोधेन तत्कृतो निर्णयो युक्त एव तस्माद्गेमाद्विकृतनिर्णयदृष्टण—
 पूर्वकं तत्तल्लिखितव्याक्यमात्रालोचने योऽस्माभिनिर्णयः कृतः
 स माधवसंवाद्येवेति न कोऽपि दोष इत्यलम् ।

इति शिवरात्रिसिद्धान्तनिर्णयः समाप्तः ।

अथ सावित्रीव्रते पूर्णिमानिर्णयः ।

तत्राष्ट्रादशनाडीचतुर्दशीविशेषसन्चे परान्यथा पूर्वैवेत्याह—
 माधवः ‘नागोऽष्टादशभूतस्य स्युश्चेतत्तु परेऽहनी’ति । ‘पूर्वविद्वैव
 सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिरिति हेमाद्रिस्तु भूतोऽष्टादशनाडीविशेष-
 सन्चेपि पूर्वैवेत्याह—सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापूर्णमासौ परे
 इति ।

अत्र माधवमतमयुक्तम्—‘नागविद्वा न कर्त्तव्या पष्ठी चैव
 कदाचन । एकादशी न कर्त्तव्या दशमीसंयुता विमो’ इतिस्कान्दाभ्यां
 ‘भूतविद्वा न कर्त्तव्या दर्शः पूर्णा कदाचनेति ब्रह्मवैवर्ते अमा-
 पूर्णिमयोभूर्तविद्वानिवेद्ये सति तदनुवादेन ‘नागो द्वादशनाडीभिर्दिक्
 पञ्चदशभिस्तथा । भूतोऽष्टादशनाडीभिर्दूष्यत्युच्चरां तिथिम् ॥’
 इत्यादिना त्रिमूर्ह्वतवेशापवादेन द्वादशादिघटिकापरिमाणमात्रं
 विधीयते लाघवात् । यन्नाग उत्तरां तिथि दूषयति तद्दश-
 नाडीभिरित्यादि वाक्यार्थो भवति । माधवमते तु—भूतोऽष्टा-
 दशनाडीभिरित्यस्य सावित्रीव्रतेषि प्रवृत्त्यज्ञोकारे तत्र च—

पूर्वविद्धा न कर्तव्या दर्शः पूर्णा कदाचन ।

वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

इति पूर्वविद्धाविधेरेव सन्ध्याद्वद्रूत उत्तरां तिथि दूषयति तदष्टादशनाडीभिरिति वचनव्यक्तियोगात् विशिष्टविधिरापद्येत ‘भूतोऽष्टादशनाडीयुक्तोत्तरा तिथिः सावित्रीव्रते न ग्राहेति’ तथा सति गौरवं स्यादिति । पूर्वीपरमाध्यवग्रन्थो विरुद्ध इत्यादिदूषणान्तरं तत्रैव ज्ञेयम् । अन्यान्यपि दूषणानि हेमाद्रियुक्त्यन्तरदूषणानि च तत्रैव ज्ञेयानि । तस्मादृष्टादशनाडीयुक्ते अमापूर्णिमे न ग्राहे सावित्रीव्रते इति माधवाचार्यसिद्धान्तो न युक्तः । भूतोऽष्टादशनाडीयुक्ताप्युत्तरा तिथिः सावित्रीव्रते ग्राहेत्येवयुक्तमत एव हेमाद्रिसिद्धान्ते तु संग्रहकालनिर्णयदीपिकायां सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापूर्णिमास्यौ परे इति साधारण्येनैवोक्तम् । न तु भूतोऽष्टादशनाडी युक्ता त्याज्येति दिक् ॥

इति श्रीमन्मीमांसकमद्वयंशावतंसभृनीलकण्ठात्मजमद्भुत्तानुकृतद्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहे सावित्रीव्रतनिर्णयः समाप्तः ।

अथोपाकर्मद्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रावणस्य वा ॥

अधीयते इत्यध्याया इति योगसूक्ता वेदाः, तेषामुपकर्म—ग्रहणं श्रवणेन युक्तेऽह्नि हस्तेन युक्तायां पञ्चम्यां हस्तेन युक्तेऽह्नि पञ्चम्यां वेति विकल्प इति केचित् । औषधिप्रादुर्भाव इति श्रावणस्येति च सर्वत्र सम्बद्धयते । आश्वलायनः—“अथातोऽध्यायोपाकरणमौषधीनां

प्राङ्गम्भे श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेन वेति तद्वार्षिकमित्या-
चक्षत्” इति । वार्षिकः कालः श्रावणभाद्रपदौ । तत्र वर्षाकाले भवं
वार्षिकमिति समाख्यया भाद्रपदो विधीयते । श्रावणस्य साक्षाद्वि-
धानान्मासविधिश्च मासान्तरमेव वाधते न श्रावणपञ्चमीहस्ता-
न्प्रत्युत भाद्रपदे कदा कार्यमित्यपेक्षत एव तेन भाद्रगतश्रवणपञ्चमी
हस्तानामपि सिद्धमुपाकर्मकालत्वम् । अत्र वृत्तिकारस्तु श्रावणगत-
श्रवणे हस्तयुक्तपञ्चम्यां वेति पूर्वसूत्रं व्याख्याय तद्वार्षिकमित्या-
चक्षते—इत्येवं भाद्रपदं विधाय एवं च कालत्रयमुक्तं भवतीति
व्याख्यातवान् । तत्पर्वोक्तव्याख्यानेन चिन्तयम् । वौधायनः—
‘श्रावण्यामापाद्यां वोपाकृत्य तैव्यां माघ्यां चोत्सूजेदिति’ ।
गोभिलः—प्रोष्टपदीहस्तेनोपाकरणं प्रोष्टपदीं प्राप्येत्यव्याहारः ।
तेन भाद्रशुक्लहस्ते सामगानामुपाकरणमित्यर्थः ।

श्रावण्यां प्रोष्टपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्चन्द्रांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥

अत्रापिशब्देन श्रावणभाद्रपदगतश्रवणपञ्चमीहस्तानामुपादानं
पूर्वोक्ताश्वलायनसूत्रात् ।

कात्यायनः—

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्च तथा तैव्यां माघ्यां प्रोष्टपदेषि वा ॥

एतेषां च कालानां स्वस्वगृह्णानुसारेण व्यवस्था । तत्राप्यन-
न्विततया क्रमोप्याकाङ्क्षावशेन विवक्षितस्तेनाश्वलायनाः सूत्रात्
प्रथमं श्रवण उपाकर्म । तत्र ग्रहसंक्रान्त्यादिदोषे हस्तयुक्तपञ्चम्यां

हस्तयुक्तदिने वेति । एवं याजुषाणां पौर्णमास्यादि, सामगानां
हस्तादिक्रमः । अत एव स्मृतिः—

उपाकर्म प्रकुर्वन्ति क्रमात्सामर्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्त्ययुक्तेषु हस्तश्रवणर्पवसु ॥

इति याजुषेषु वाजसनेयिभिः पौर्णमास्यां ग्रहणादिदोषे श्रावण-
गतपञ्चम्याद्युपादेयम्—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि यदि पर्वणि जायते ।

तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते ।

इति स्मृतिमहार्णववचनात् । अत्र हस्तयुक्तायामित्यत्र
विशेष्याकड्डायामुपस्थितपञ्चम्या एवानुषङ्गेनान्वयः नानुपात्तस्य
तिथ्यन्तरस्य अध्याहारप्रसङ्गात् । तेन हस्तयुक्तपञ्चम्यां केवलायां
वा तस्यामिति विकल्पः न तु हस्तयुक्तान्यतिथौ तद्युक्तपञ्चम्यां
वेति । ‘यदि स्याच्छ्रूतवणं पर्वग्रहसंक्रान्तिदूषितम् । स्यादुपाकरणं
शुक्रपञ्चम्यां श्रावणस्य तु’ इति वाक्ये केवलशुक्रपञ्चम्युपादानं संग-
च्छते अन्यथा तस्य संकोचादिति केचित् । अन्ये तु पञ्चम्यां वेति
तिथ्यन्तरेणैव विकल्पप्रतीतिस्तद्विशेषापेक्षायां हस्तयुक्तायामित्यस्य
विशेषसमर्पकत्वं भवति । एव च—पञ्चद्वयेषि बुद्धिस्थरस्यैवाध्याहारे-
णान्वयः । पदोपस्थितस्यैवाध्याहार इत्यत्र तु न किञ्चिन्मूलम् ।
अस्मिन्पक्षे पञ्चमीपदं यथाश्रुतं भवति । भवत्पक्षे हस्तयुक्तत्वा-
भावविशिष्टपञ्चमीपरमिति विशेषः । एव च—विकल्पे स्थिते
संकोचोपि वलादापतितः स्वीक्रियते । तस्मात्पञ्चम्या हस्तयुक्त-
तिथ्यन्तरेण विकल्पः । तत्रापि हस्तयुक्ताया असंभवे केवलेति ।

अयं सर्वग्रन्थः पुस्तकान्तरेण दृष्ट्वा निर्णेय इति । इदं च वाज-
सनेयिविषयम्—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।

उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

इतिस्मृतिमहार्णवे वचनान्तरादिति हेमाद्रिः । अत्र वाज-
सनेयिपदं तैत्तिरीयाणामुपलक्षकमिति केचित् । लक्षणायां माना-
भावादिति । येषां च बहूचानां सूत्रे पञ्चम्युपात्ता तेषां तु भवत्यु-
पलक्षणम् । सूत्रस्यैव प्रमाणत्वात् । एवं पौर्णमासीग्रहणं
श्रवणहस्ताद्युपलक्षकम् । तत्सिद्धं श्रावणीश्रवणयोर्ग्रहणसंक्रान्ति-
डृष्ट्योर्बहूचवाजसनेयिनोः श्रावणशुक्लपञ्चम्यां हस्तयुक्तायां तद-
संभवे केवलायां तस्यां हस्तयुक्तान्त्यतिथौ वोपाकर्मेति । हिरण्य-
केशिनां तु हस्तयुक्तायां यस्यां कस्यां चित्तिथौ तसूत्रे हस्त-
मात्रग्रहणात् तदभावे ग्रौष्ठपद्यां, तद्विन्नतैत्तिरीयाणान्तु ग्रौष्ठपद्या-
मेव । वौधायनानां तु आषाढ्यां श्रावण्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य
छन्दांस्यधीयीतेति वौधायनवचनात् । श्रावणे वौषधिप्राङ्मावाभावे
भाद्रपदगतश्रवणादिषु पूर्वोक्तव्यवस्थयोपाकर्म कार्यम् । तथा च-
बहूचगृह्णपरिशिष्टकारिका—

अवृष्ट्यौषधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ।

तदां भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यत ॥ इति ।

अत्र श्रवणग्रहणं पर्वहस्तपञ्चमीनामुपलक्षणम् । पूर्वे तद्वा-
र्षिकमित्याचक्षत इति सूत्रव्याख्यानमेषामपेक्षितत्वेन ग्रहणस्य
साधितत्वात् । अपेक्षविधित्वादेव च औषधिप्राङ्मावाभाव इवाशौचेन

ग्रहसंक्रान्तिनिमिचेन शुक्रस्तादौ प्रथमोपाकर्मनिषेधेन श्रावणाति-
क्रमेऽपेक्षितविधित्वादेव भाद्रपदगतश्रवणपर्वहस्तादिपृष्ठाकर्म कार्यम् ।
इदं श्वावृष्ट्यौषधय इति प्रतिवन्धकनिमित्तान्तरोपलक्षणम् । ननु
प्रथमोपाकृतेः सुख्यकालातिक्रमे कथं गौणकाले प्रारम्भ इति
चेत्सत्यम्—यथा ‘दिवोदितानि कर्मणि प्रमादान्न कृतानि चेत् ।
शर्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्याद्यथाक्रमम् ॥ इन्यत्र गौणकालत्वं तथा
नात्र गौणत्वं किन्तु नानास्मृतिष्वनेककाला विहितास्तत्र व्यवस्थापे-
क्षायां श्रावणगतश्रवणादीनां ग्रहणसंक्रान्त्यादिदोषे तद्रूपञ्चम्यादि
नियम्यते । तत्रापि दोषेण श्रावणातिक्रमे भाद्रपदगतश्रवणादयो
व्यवस्थास्यन्ते । तस्मात्प्रथमोपाकर्मकार्य मेव । पञ्चम्यादिपृष्ठ प्रथमो-
पाकर्मनिषेधश्च संग्रहे—

गुरुभार्गवयोर्मौळ्ये वाल्ये वा वार्द्धकेऽपि वा ।

तथाधिमाससंसर्पमलमासादिपृष्ठ द्विजाः ।

प्रथमोपाकृतिर्न स्यात् कृतं कर्म विनाशकृदिति ।

कात्यायनोऽपि

उत्कर्षः कालघृद्वौ स्यादुपाकर्मादि कर्मणीति । यत्तु क्रृष्णशुद्धे—

दशहरासु नोत्कर्षश्वर्तुष्वपि युगादिपृष्ठ ।

उपाकर्ममहापष्टी हेतुङ्क्रं वृषादितः ॥

इति तच्छन्दोगविषयम् । तेषां हि सौरमानेन सिंहाकें उपाकर्म-
विध । । तथा च सौरमानेनाह गार्यः—

सिंहे खौ तु पुष्यर्के पूर्वाङ्गे विचेरद्विः ।

छन्दोगाः मिलिताः कुर्युस्त्सर्गं स्वस्वल्लन्दसाम् ॥

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्म पराह्णिकमिति ।

सौरमानेन यदुक्रं तत्र नोत्कर्षोऽधिमासादिषु तत्र युगादयो
न क्वापि सौरमानेनोक्ताः प्रत्युत चान्द्रमासवचनवैशाखादि-
पुरस्कारेण । तथा च ब्रह्मपुराणे—

वैशाखशुक्लपक्षरय तृतीयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु व्रेता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां च द्वापरम् ।

माघे तु पौर्णमासां तु धोरं कलियुगं तथा ॥

स्कन्दभिष्टपुराणयोस्तु कार्तिकशुक्लनवम्यां कृतं, चैत्रा-
सिततृतीयायां व्रेता, माघदर्शी द्वापरं, भाद्रकृष्णत्रयोदश्यां
कलिरिति । अत्र कल्पमेदेन विरोधपरिहारो ज्ञेयः । अत्र कथं
युगाद्यनुत्कर्षः । अत्र हेमाद्रिः । यद्यपि वैशाखादिशब्दाश्रान्द्रवचना
एव तथापि युगाद्यनुत्कर्षनिषेधपर्यालोचनया सकलजनप्रसिद्धचानु-
गुण्यादनुष्ठानादराच सौरमानेनैव युगादयो ग्राहा इति तेन मेषाके
वैशाखसिततृतीयोच्यते । तुलाके कार्तिकासितनवमीत्युच्यते ।
सिंहाके कृष्णत्रयोदशी भाद्रपदकृष्णत्रयोदशीत्युच्यते । मकराके
माघाम उच्यते । एताश्वतस्तो युगादयः इत्यर्थः । अतो
मेषाद्यष्टविधिमासे आसां नोत्कर्षः । दशहरादिषु तु स्पष्टमेव
वृषादित इत्यादि सौरमानमनुत्कर्षे हेतुत्वेनोक्तम् । तस्मादनुत्कर्ष-
श्छन्दोगविषयः । तेषां सिंहाके उपाकर्मविधानात् । अन्येषां तु उत्कर्षः
कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणीति कात्यायनवाक्यात् । यत्तु—

वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलोरे संस्थिते रहौ ।
 उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्ते ॥

इति प्रयोगपारिजातवचनम् ,
 उपाकर्म तु कर्तव्यं कर्कटस्ये दिवाकरे ।
 हस्ते च शुक्रपञ्चम्यां श्रावण्यां श्रवणेन वेति ।
 तदुभयं छन्दोगविषयमेव ।

नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहयुक्ते ।
 कर्कटे संस्थिते भानाबुपाकुर्यात् दक्षिणे ॥

इति वृहस्पतिवचनेनानयोरूपसंहारात् । अत्र हि यत्सिंहे
 कर्तव्यं तन्नर्मदोत्तरभागे इति सिंहोद्देशेन देशविशेषो विधीयते । स
 च सिंहार्कः पूर्वोक्तगार्घ्यवचनेन छन्दोगानामेव प्राप्तोऽतो नर्मदोत्तर-
 देशस्तानप्रत्येव नियम्यते । तथा च तेषामेव नर्मदादक्षिणभागे कदा
 कार्यमित्याकाङ्क्षायां कर्कटे इति विधीयते । एव आकाङ्क्षाविधित्वाङ्कांशवं
 सर्वान्प्रति देशविधावपूर्वविधिरनाकाङ्क्षितविधिश्चैति गौरवं स्यात् ।
 तस्माच्छन्दोगानामेवानुत्कर्षः । अन्येषां तु उत्कर्षः । अन्यथा उत्कर्षः
 कालबृद्धौ स्यादिति पूर्वोक्तवचनं निर्विषयं स्यात् । अत्र विशिष्टेदेश-
 स्वीकारोपपत्तिस्तु द्वैतनिर्णय एव बोध्या विस्तरभयान्नोक्तेति ।
 यत्तु-कालादर्शे देशमेदेन सिंहकर्कटयोर्वर्यवस्था नोक्ता किन्तु
 सर्वेषामेव बहूचादीनां श्रावणे सिंहार्कश्रवणादिष्पूपाकर्म तत्र तदभावे
 श्रवणादिषु । तथा च स्वकारिका—

अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।
 बहूचाः श्रावणे कुर्याः सिंहस्थाकों भवेद्यदि ॥

अत्र सिंहार्कप्रौष्टपद्मां श्रवणेन व्यवस्थयेति । तत्स्वयमेव
व्याख्याने मूलानुपन्यासान्निष्ठ्रमाणकमिति । पर्वणि ग्रहणे चतुर्द-
श्यामपि श्रवणे उपाकर्मं न कार्यम् ।

त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवम् ।
माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

इति वचनात् । तत्र—

नित्यनैमितिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।
उपाकर्मणि चात्सर्गे ग्रहवेदो न विद्यते ॥

इतिप्रतिप्रसववचनादिति । अत्र श्रवणाद्यौदयिकं ग्राहम् ।

तथा च परिशिष्टाकारिका—

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावणं तैत्तिरीयकाः ।

वहृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥

श्रवणे इत्यत्राप्यौदयिके इत्यनुपज्यते ।

औदयिकं पर्वविशिनष्टि गोभिलः । तथा च श्रावणी पौर्णमासी
तु संगवात्परतो यदि । तदाप्यौदयिकी ग्राहा नान्या प्यौदयिकी
मरति । परिशिष्टान्तरे—

धनिष्ठाप्रतिपद्मुक्तं त्वाष्ट्रकृक्षसमन्वितं ।

श्रावणं कर्म कुर्वन् ऋग्यजुः सामपाठकाः

धनिष्ठायुक्तं श्रवणक्षं प्रतिपद्मुक्तं पर्व चित्रायुक्तं हस्तक्षम् ।

अत्र तैत्तिरीयग्रहणात् एवौदयिके पर्वणि कुर्युरन्ये तु याजुपाः
पूर्वविद्वे एव ‘श्रावणी डुर्गा नवमीत्यादि’ वचनादिति
कोचित् । तत्र—

चतुर्दश्यां समृत्पन्नावसुरौ मधुकैटभौ ।
 वेदान्स्वीकुर्वतः पदमयोनेस्तौ जहतुः श्रुतीः ।
 हत्वा तावसुरौ देवाः पातालतलवसिनौ ।
 आहृत्य ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
 अभूल्लब्धश्रुतिर्ब्रह्मा पर्वण्योदयिके पुरा ।
 अतो भूतयुते तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते ॥

इति कलिकापुराणे सर्वसाधारण्येन पुनः करणविधानाद्भूत-
 युते पर्वणि निषेधाच्च । अतः सर्वेषि याजुषाः औदयिके कुरुरित्यन्ये ।
 पितामहचरणैस्तु यदैकस्मिन्दिने पर्वादि कर्मकालव्यापि तदा
 सर्वैस्तत्रैवोपाकर्म कार्यं यदा तु दिनद्वये कर्मकालव्याप्तिस्तदव्याप्ति-
 र्वा तदा तैत्तिरीयैरौदयिके कार्यम् । अन्यैरन्यत्रेति व्यवस्थेत्का ।
 तडुपपादनं च द्वैतनिर्णय एव ज्ञेयम् । कर्मकालस्तु-छन्दोगभिन्नानां
 पूर्वाह्न एव । ‘भवेडुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्न एव त्विति प्रचेतो-
 वाक्यात्पूर्वाह्ने दैविहं कर्मेति सामान्यवचनाच्च । पौर्णमासीपदमुपलक्षणं
 श्रवणस्य । छन्दोगानां तु पूर्वोक्तगार्णीवाक्यादपराह्नः । यत्तु—
 गोभिलवाक्यम्—

अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्नके ।

पूर्वाह्ने तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विडः ॥

इति तद्रापर्यवचनोपसंहाराच्छन्दोगविषयमेव । उपाकर्म पराह्ने
 स्यादिति कालादर्शकारिकापि छन्दोगविषयैव व्याख्येयेति ।
 पूर्वोक्तग्रहसंक्रान्तिनिषेधे विशेषः । प्रयोगपारिज्ञाते वृद्धमनुः—

अत्रार्द्धरात्रादर्वाक्चेद्ग्रहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्यात् श्रावण्यां श्रवणे न तु ॥ इति

कात्यायनोपि-

अर्द्धरात्रादधस्ताचेत् संक्रान्तिग्रहणं तदा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चैन्न दोषकृदिति ॥

बहूचां श्रवणे विशेषः । स्मृत्यर्थसारे-श्रवणे आदौ घटिका
चतुष्टयाभिजिन्नक्षत्रांशवर्जमिति ।

इति श्रीमन्मीमांसकभट्टनीलकण्ठात्मजभट्टभानुकृते द्वैतनिर्णय-
सिद्धान्तसंग्रहे उपाकर्मसिद्धान्तनिर्णयः समाप्तः ॥

~~~~~
॥ अथहोलिकानिर्णयः ॥

फाल्गुनपूर्णिमा होलिकादीपनपूजनादौ पूर्वविद्वा ग्राहा ।

श्रावणी डुर्गानवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविद्वैव कर्तव्या शिवरात्रिव्येदिनम् ॥

इतिवृहद्यमवचनात् चतुर्दश्यां च पूर्णिमेति युग्मवाक्याच्च ।

प्रदोषोऽस्य कर्मकालः । 'निशमुखे तु पूज्येत होलिका सर्वतोमुखै-
रिति पृथ्वीचन्द्रोदये दुर्वासोवाक्यात् ।

भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी तु नृपं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ।

इति स्मृत्या निषेधात्प्रदोषे भद्रासन्चे तदवसानेऽर्द्धरात्रोत्तरमपि

होलिकादीपनं कार्यम् । तथा च भविष्योत्तरे—

राकायामद्वयादूर्ध्वं चतुर्दश्यां यदा भवेत् ।

होलीं भद्रावसाने तु निशीथान्तेष्ठि दीपयेदिति ।

एवच्च यानि—

भद्रायां विहितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजनम् ।

मध्यरात्रमतिक्रम्य विष्टिपुच्छं यदा भवेत् ।

प्रदोषे ज्वालयेद्विं सुखसौभाग्यदायकम् ॥

इत्यादीनि तानि निर्मूलानि । महानिवन्धेष्वदर्शनात् । यदा पूर्वरात्रौ भद्रारहितः कालो न लभ्यते उत्तरदिने चास्तमनात्पूर्वमेव पूर्णिमा समाप्ता तदा रात्रौ भद्रापुच्छे कार्यम् । तथा च लक्ष्यः—

पृथिव्यां यानि कार्याणि शुभानि त्वशुभानि च ।

तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्टिपुच्छे न संशयः ॥

इति यदा चास्मिन्नेव विषये उत्तरदिने पूर्णिमासीयामत्रयमिता ततोऽधिका वा प्रतिपदशोत्तरदिने वृद्धिस्तदोत्तरदिने प्रदोषे प्रतियन्मध्येष्व होलीपूजनं कार्यं न पूर्वरात्रौ विष्टिपुच्छे ।

सर्दूयामत्रयं पूर्णा द्वितीये दिवसे यदा ।

प्रतिपद्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता ॥

इति भविष्योत्तरात् । यातु दिनद्वये प्रदोषव्याप्ता एकदेशव्याप्ता वा सोत्तरैव ग्राह्या । पूर्वरात्रे भद्राव्याप्तव्यात् । पूर्वोक्तश्रावणी दुर्गानवमीति पूर्वविद्वाग्राह्यत्ववचस्तु उत्तरदिने प्रदोषस्पर्शे ज्ञेयम् । न च कर्मकालशास्त्रादेव तद्वाक्यं व्यर्थं फलविशेषार्थत्वात् । वस्तुतस्तु दिनद्वयेषि प्रदोषव्याप्तावेव यदा पूर्वरात्रौ भद्रारहितः कालो लभ्यते तदा तत्सावकाशम् । यत्तु कश्चित् । दिनद्वयेषि

प्रदोषस्यर्थे पूर्वरात्रेभद्रारहितकालाभेनोच्चरदिने ग्रतिपत्क्षयेषि
उत्तरत्रानुष्टानशङ्कायां पूर्वविद्वावक्यमेवमादिविषयः । एवं च—
दिवाभद्रा यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।

सा भद्रा भद्रदा यस्माद्द्रा कल्याणदायिनी ।

इतिज्योतिषिकवचनमिति । तन्मन्दम् । एतदुदाहरणे
त्रिमुहूर्तसायाहृन्यापित्वाभावे श्रावणीति वचनाग्रवृत्तेः । विद्वापदस्य-
योगपरत्वे लक्षणायां सकलग्रन्थविरोधाच्चेति । किञ्च उयौतिषिकवचनेनैव
भद्रायां तत्पुच्छे वानुष्टानसिद्धे श्रावणीतिवाक्यवैयर्थ्यं स्यादिति
दिक् । यदा पूर्वरात्रौ भद्रारहितकालो न लभ्यते उत्तरप्रदोषे
विद्यमानापि पौर्णिमाग्रहणरहिता न लभ्यते तदा ग्रहणस्नानोच्चरं
होलीपूजनादि कार्यम् ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।

स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतिमन्त्रं विवर्जयेत् ॥

इतिस्मृतेः । ‘स्मार्चकर्मपरिस्त्यगो राहोरन्यत्र सूतके’ इति
स्मार्तसर्वकर्मणां प्रतिप्रसवाच्चेति । अत्र सगतिकानि काम्यानि महा-
वेघप्रवृत्त्यै न भवन्तीति दिक् ॥

इति श्रीमन्तीलकण्ठभट्टात्मजभट्टभानुकृते द्वैतनिर्णय-
सिद्धान्तसंग्रहे होलिकानिर्णयः ॥

|| अथ संक्रान्तिनिर्णयः ॥

माधवीये वसिष्ठः—

रात्रौ संक्रमणे भानोदिनाद्द्वे स्नानदानयोः ।

अद्वेरात्रादधस्तस्तस्मन्मध्याहृस्योपरि क्रिया ।

उद्धर्वं संक्रमणे चोद्धर्वमुदयात्प्रहरद्यम् ।
 पूर्णे चेदधरत्रे तु यदा संक्रमते रविः ।
 प्राहुदिनद्यं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ।
 अनेन सामान्यवचनेन मकरकर्कटभिन्नसंक्रान्तिदशकं पुण्य-
 कालमुक्त्वाऽयनद्ये पुण्यकालविशेष उक्तः । तथा च भवि-
 ष्योत्तरे—

मिथुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।
 प्रभाते वा निशीथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥
 कार्षुकं तु परित्यज्य भर्षं संक्रमते रविः ।
 प्रदोषे वा निशीथे वा स्नानं दानं परेऽहनि ।

यत्तु देवलवाक्यम्—

आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः ।
 रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिवेति ।

अत्र विषुवतीत्यन्तं यथाश्रुतं व्याख्याय दिवेत्यसैवं व्याख्या
 कृता । अयने दिवाजाते सति दिनार्द्धं पुण्यं कर्कटं पूर्वं मकरे
 तूतरमिति । इदश्च मध्यांदिनविषयम् । उदयास्तमयप्रत्यासन्नेत्वयं
 पूर्वोत्तमविष्योत्तरवचनाभ्यामेव निर्णय इति । कालादर्शेष्येवम्—
 हेमाद्रौ देवलवाक्यमेव यज्ञपाश्वर्वाक्यत्वेनोक्तम् । विषुवति रात्रौ जाते आ-
 सन्नसंक्रमदिनार्द्धं पुण्यम् । अयने तु आसन्नसंक्रमे दिवा पुण्यं
 दिनमित्यर्थः । दिनेति पाठान्तरे तु रात्रौ दिवा वा विषुवत्यन-
 योर्द्यथोरपि—आसन्नसंक्रमं दिनार्द्धमेव पुण्यमिति व्याख्यातमयन-
 विषयेऽर्थद्वयमिदं कालनिर्णयदीपिकायामुक्तम् ।

अथायनमधः पश्चान्निशार्द्धदेव यद्भवेत् ।

यदासन्नमहस्तदर्ढमथवा पुण्यमिति ॥

यत्तु—कार्षुकं तु परित्यज्येतदर्थकम्—

अस्तं गते यदा सूर्ये ज्ञायं याति दिवाकरः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनान्तरम् ।

इति बौद्धायनवाक्यं तदेवं व्याख्येयम् । तथा हि—अत्र च
प्रदोषे मकरसंक्रान्तौ परदिने भोग इति नार्थः । किन्त्वत्र प्रदोषे
वेत्ययं वा शब्दः यथा शब्दस्यार्थे द्वितीयो वाशब्दस्तथाशब्दार्थे
वोपमानविकल्पयोरिति नित्यां स्मरणात् । अव्ययानामनेकार्थत्वाच्च ।
एवञ्चायमर्थः संपन्नः । यथा प्रदोषे मकरसंक्रान्तौ पूर्वदिनार्द्धं
पुण्यं तथाऽद्वारात्रसंक्रान्तौ परदिनं पुण्यमिति । अनेनैव कार्षुकं
परित्यज्येतदपि व्याख्यातम् । एवञ्च—यज्ञपाश्वर्ववचने—

धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं यदा ।

पूर्वपरविभागेन यदा संक्रमते रविः ॥

दिनान्ते पञ्चनाष्ट्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः ।

उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

इतिस्कान्दवचनविरोध इति हेमाद्रिमतम् ॥

अत्र चैव हेमाद्रिमतनिष्कर्षः—अयनभिन्नदर्शसंक्रान्तिषु रात्रौ
जातास्वद्वारात्रात्पूर्वं पूर्वदिनोत्तरार्द्धमद्वारात्रोत्तरमुत्तरदिनपूर्वार्द्धं पूर्वा-
र्द्धरात्रे तु अयनभिन्नसंक्रान्तिषु पूर्वदिनोत्तरार्द्धमुत्तरदिनपूर्वार्द्धेति
दिनद्वयं पुण्यम् । अयने तु पूर्वविषये सम्पूर्णं पूर्वदिनं पुण्य-
मुत्तरदिनं चेत्ययं विशेषः । अयञ्च—यज्ञपाश्वर्ववचने दिवेति

पाठे, दिने इति पाठे तु आसन्नसंक्रमं दिनार्द्धमेव पुण्यम् । अयनद्वये त्वर्द्धरात्रौ जाते दिनद्वयं न पुण्यं किन्तु मकरे सम्पूर्णं परदिनं पुण्यम् । कक्षे पूर्वदिनं पुण्यं कार्षुकं तु परित्यज्येति वाक्यात् मिथुनात्कर्केत्यादिवाक्याचेति ।

माधवमतनिष्कर्षस्तु—अयनभिन्नदर्शसंक्रान्तिष्वर्द्धरात्रात्पूर्वं जातासु पर्वदिनोत्तरार्द्धमर्द्धरात्रोत्तरतूत्तरदिनपूर्वार्द्धं पुण्यं संपूर्णार्द्धं रात्रौ तु पूर्वदिनोत्तरार्द्धमुत्तरदिनपूर्वार्द्धं चेति दिनद्वयं पुण्यम् । अयने तु मकरे सूर्यास्तोत्तरं यदा कदाचिज्ञाते उत्तरदिनं सर्वं पुण्यमुदये पञ्च घटिकाः पुण्यतमाः । कर्के तु द्वितीयदिनसूर्योदयात्पूर्वं यदा कदाचिज्ञाते पूर्वार्द्धं च सर्वं पुण्यं पञ्च घटिकाः पुण्यतमा इति ।

अत्र हेमाद्रिमतदूषणपूर्वकं माधवमतमेव स्थापितं द्वैतनिर्णये विस्तरभयान्न लिखितमिति दिक् ॥

इति श्रीमीमांसकभट्टनीलकण्ठात्मजभट्टमात्रुकृते द्वैत-
निर्णयसिद्धान्तसंग्रहे संक्रान्तिनिर्णयः ॥

अथ ग्रहणे उपवासनिर्णयः ।

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अहोरात्रापितः स्नातः सर्वपैः प्रमुच्यते ॥

इति दक्षेण पापक्षयार्थमुपवास उक्तः । स च पुत्रवता न कार्यः ।

संक्रान्त्यामुपवासं च कुर्यौकादशिवासरे ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृही ॥

इति नारदेन निषेधात् । ग्रस्तास्तनिमित्तेऽहोरात्रं न भोक्त-
व्यमिति भोजनप्रतिषेधादर्थाङ्गुपवासः प्राप्तः स तु पुत्रवतापि कार्य
इति माधवः । कालादर्शयेवम् । हेमाद्रौ तु ग्रस्तास्तेऽहोरात्र-
भोजननिषेधाङ्गुपवासः प्राप्तः । पुत्रवतस्तु—

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवासो न कर्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा ॥

इति उपवासनिषेधस्यापि प्राप्तौ किं कार्यमिति संशये पञ्चधा-
भक्तदिनान्त्यभागद्वयं त्यक्त्वा भागत्रये भोक्तव्यम् । तथा च
मार्कण्डेयः—

सायाहे ग्रहणं चेत्स्यादपराह्ने न भोजनम् ।

अपराह्ने न मध्याहे मध्याहे न तु संगवे ।

इति सिद्धान्त उक्तः । अत्र तत्प्रयुक्तोपवासस्यैव निषेधो युक्तो
नानुषङ्गप्राप्तस्य । ग्रस्तास्ते तु भोजननिषेधोऽर्थात्प्राप्तो न विधितः ।
तथा च जौमिनिः—

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणमिति ॥

अन्यथा उवादिप्रयुक्तोपवासस्यापि ग्रहणादिदिने निषेधः
स्यात्, स्यान्च संक्रान्त्यादिदिने शिवरात्र्यादिप्रयुक्तोपवासस्यापि । न

चैतदिष्टं तसाडेमाद्रिभतमयुक्तमेव । न च तनिभिरत्वं तद्वत्-
कत्वमात्रं न ग्रहणादिषु विहितत्वं तच्च भोजनद्वयनिवृत्तावप्यस्तीति
तनिषेधो युक्त एव । उपवासत्रं चरेदित्यादिव्रतशब्दसामानाधिकर-
ण्याद् व्रत उपवासशब्दो रूढः भोजनद्वयनिवृत्तौ तु लाक्षणिकः मुख्य-
लाक्षणिकयोर्मुख्यस्यैव निषेधवाक्ये ग्रहणं युक्तम् । एवञ्चैकादशी-
प्रकरणे हेमाद्रिणा व्रतरूपोपवास एव पुत्रवत्ता न कार्यो भोजनद्वय-
निवृत्तिस्तु कार्यैवेत्युक्तं संगच्छतेऽन्यथा तद्ग्रन्थविरोधः सादिति
तसान्माधवमतमेव सम्यगिति दिक् ।

इति श्रीमन्मीमांसकभृतीलकण्ठात्मजभृभानुकृते द्वैत-
निर्णयसिद्धान्तसंग्रहे ग्रहणोपवासनिर्णयः ।

अथानूढकन्यामृतावाशौचनिर्णयः ।

अथ ग्रहणनिर्णये न तदशौचोपस्थित्यशौचान्तरस्याप्यस्थितौ
तनिर्णीयते । तत्र कन्यामृतौ शुद्धिविवेके—

आजन्मनस्तु चूडान्तं यत्र कन्या विपद्यते ।

सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ।

ततो ‘वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव ही’ तिब्रत्वापुराणवावय-
मुक्तवोक्तमिदमत्र तात्पर्यम्— अत्र चूडान्तमित्यत्र चूडापदेन तृतीय-
वर्षह्यः कालो लक्ष्यते स अन्ते यस्येति चूडान्तं द्वितीयवर्षसमाप्ति-
पर्यन्तमिति यावत्तत्र सद्यः, ततो वाग्दानपर्यन्तमेकाहमेव इति ।
मेघातिथिरपि खीणामसंस्कृतानामहरित्यत्र ‘अहस्तवदत्तकन्यासु

वालेषु च विशेषनमि'त्यत्र च चूडाकरणकालः पूर्वावधित्वे-
नावतिष्ठत इत्याह—स चेह प्रविष्टे तृतीये वर्ष इत्येषः । विज्ञाने-
श्वरस्तु—तृतीयवर्षसमाप्तिर्यन्तं कन्यामृतौ सद्यः शौचमिल्याह ।
तस्यायमाशयः—अत्र प्रकरणे त्रीण्यज्ञिगोवाक्यानि श्रूयन्ते—

विप्रे न्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकीत्येकम् ।

यदप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहं कृत्वा तथाप्येनमाशौचं व्यहमाचरेदिति द्वितीयम् ।

अविशेषेण वर्णनामर्वाक् संस्कारकर्मणः ।

त्रिरात्रातु भवेच्छुद्धिः कन्यासाहा विधीयत इति तृतीयम् ।

अत्राद्यवाक्येन समाप्तिरुतोयवर्षं पुमपत्यमृतौ एकाहो
विधीयते । अत एव द्वितीयेन वाक्येन कुलाचारात्तृतीयवर्षा-
दूर्ध्वं चूडोत्कर्मे त्रिरात्रं विधीयते । वाक्यद्वये श्रुतमपि पुंस्त्व-
मनुवाद्यगतत्वादविवक्षितं तेन त्रिवर्षोत्तरं कन्यामरणे दाहोपि
प्राप्नोति । एवश्च—त्रिवर्षोर्ध्वे कन्यामरणोपि प्राप्तं त्रिरात्रमनुद्य
तृतीयवाक्यपूर्वाद्देन उत्तरावधिः समर्थ्यते या त्रिरात्राच्छुद्धिभवेत्सा
संस्कारकर्मणोऽर्वागिति त्रिभिः पादैरुक्तैव चतुर्थपादेन कन्याविषये
त्रिरात्रापवादेनेकाहो विधीयते । एवश्चापवाद्यापवादक्योः समानविष-
यत्वलाभात् कन्याया अपि त्रिवर्षोर्ध्वे मृतवेकाहः सिद्ध्यति त्रिव-
र्षात् सद्यः । एतेनाजन्मनस्तु चूडान्तमिति पूर्वोक्तब्रह्मपुराण-
वाक्यगतचूडान्तमित्यस्य द्वितीयतृतीयवर्षान्तं यावदिति शुद्धिविवेक-
व्यारथ्यानमपास्तम् । तस्माद्विज्ञानद्वयभवेत् सम्यग्भिति

दिक् । अनिष्टकृष्टा माधवादिग्रन्था अप्येतत्परतयैव योजनीया
इति दिक् ।

इति श्रीमन्मीमांसकमहानीलकण्ठात्मजमहभानुकृतद्वैत-
निर्णयसिद्धान्तसंग्रहेऽनृद्धकन्यासृतावशाशौचनिर्णयः ।

अथ सन्निपाताशौचनिर्णयः ।

तत्र व्यहशावमध्ये दशाहस्रत्याशौचपाते पूर्वशेषेण शुद्धिर्नेवा । तथा
दशाहस्रत्याशौचेनवमाहे व्यहशावपाते पूर्वेण शुद्धिर्नेति । तत्राद्य-
द्वैते पूर्वेण शुद्धिर्नेति विज्ञानेद्वरः । तेन हि सामान्यतो
याज्ञवल्क्यवाक्यम् ‘अन्तरा जन्मभरणे शेषाहोभिविंशुध्यती’ त्युक्त्वा
एतदपवादद्वयमुक्तम्—

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौर्चं भवेद्यदि ।

न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात्स्वकालेनैव शुद्धयतीति-उशनोवाक्यम् ।

शावाशौचे समुत्पन्ने स्ततकं तु यदा भवेत् ।

शावेन शुद्धयते स्तृतिर्न स्तृतिः शावशोधिनी ॥

षट्क्रिंशतमतं चापरभिति । सजातीयविषमाशौचसन्निपाते
दीर्घेण शुद्धिः । विजातीयसमकालीनाशौचयोरन्तरा सन्निपाते
शावेन शुद्धिः । एवच्च-सामान्यवाक्येन सह एकमूलकल्पनालाघवं
भवति । स्वल्पशावाशौचेन दीर्घसूत्याशौचनिवृत्तावपि तात्पर्यमुच्यते तदा
मूलान्तरकल्पनेति गौरवम् । तस्माच्छावेन स्वल्पेन न दीर्घसूत्याशौच-
निवृत्तिरिति विज्ञानेद्वरमतम् ।

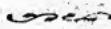
माधवोप्येतदभिप्रायेणैव दशाहसृत्याशौचे दशाहशावपाते
शावमेव कार्यमित्युत्तवा षट्क्रिंशन्मतमेदर्थकमङ्गिरोवाक्यं चोदा-
हृतवान् । मदनोप्येवम् । रुद्रधरस्तु-लघुशावेन दीर्घसूतकस्यापि
निवृत्तिस्त्याह-तथाच कूर्मपुराणे—

अधानां यौगपदे तु ज्ञेया शुद्धिरीयसी ।

मरणोत्पत्तियोगे तु गरोयो मरणं भवेत् ॥ इति ॥

अत्र समकालमसमकालीनं वा मरणं गरोय इत्यभिप्रेत्योत्तराद्दृं
पूर्वाद्वार्द्धपवादकम् । तेन पूर्वोक्तार्थासिद्धिरिति तदयुक्तम् । अत्राद्या-
द्वेन सजातीयविजातीयविषमाशौचसन्निपाते गरीयसा शुद्धिस्वता ।
उत्तराद्वेन समकालीनविजातीययोः सन्निपाते शावेनैव शुद्धेरुक्त-
स्वान्न विरोध इति नापवादः । एवञ्च-मरणस्य पूर्वभावित्वेऽन्तराजन्म-
मरणे इत्यनेनैकमूलकल्पनालाघवमुत्तरभावित्वे तु न स्फुतिः शाव-
शोधिनीत्यनेनेति । अन्यथा मूलान्तरकल्पनाद् गौरवं स्यादिति ।
अधानामित्यस्य पूर्वोक्ताद्वकरणादशाहसृत्याशौचनवमाहोरात्रे त्यह-
शावपाते पूर्वेणैव शुद्धिः । न सूतिशावशोधिनीत्यस्य समानकाली-
नाधिक्ययोः प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चेति । अनेनैव न्यायेन त्यहसूतकोपा-
न्त्ये पश्चिम्येकाहशावपाते पूर्वशेषेण शुद्धिरिति ।

इति सन्धिपाताशौचे प्रथमद्वितीयद्वैतनिर्णयः ।

तत्र स्वल्पाशौचशेषेण दीर्घशौचस्य शुद्धिः कार्यस्ति न वेति
संन्देहे विज्ञानेश्वरमते नास्तीद्वशो विषयः । माधवलिखितदे-
वलवाक्यलिखनान्माधवमते तु “परतः परतः शुद्धिरघवद्वौ विधीयते ।

स्यान्वेत्यश्वतमादह्नः पूर्वैवात्र शिष्यत” इति देवलवाक्यादस्ती
द्वशो विषयः । अस्य चायमर्थः—स्वल्पपूर्वाशौचात्परतस्तन्मध्ये दीर्घा-
शौचे सति परतः पेरणैव दीर्घैणैव शुद्धिः, उच्चराद्भूमस्यापवादः यत्र हि
परतः परस्य दीर्घाशौचस्य पञ्चतमादह्नः परतः स्वल्पाशौचमनुवृत्तं स्यात्
तत्र पूर्वैव स्वल्पाशौचशेषैणैव शुद्धिः शिष्यते विधीयते । अत्र
सार्वविभक्तिकस्तसिः । तेन कुत्रचिल्सम्यर्थे पष्टयर्थे तृतीयार्थे
च भवति । अत्रोदाहरणं गर्भपातनिभित्तपडहाशौचमध्ये दशाहा-
शौन्नं चेन्स्यान्तदा पूर्वाशौचमुनराशौचाद्वाधिकं भवति तदा पूर्वैव
शुद्धिः । एवं क्षत्रियादाशौचेषि योज्यम् । पञ्चेत्याशौचाद्वैपलक्षणम् ।
अत्रोदाहरणं मृग्यम् । शुद्धिविवेके तु-

आयभागद्वयं यावत्सूतकस्य तु सूतके ।

द्वितीये पतिते चाद्यात्सूतकान्छुद्विरिष्यते ॥

एतदूर्ध्वं द्वितीयात्तु सूतकान्तान्छुचिः स्मृता ।

एवमेव विचार्यं स्यान्मृतके मृतकान्तरे ॥

इति ब्रह्मपुराणवाक्यानुरोधेन देवलवाक्यमेवं व्याख्यातम् ।
तथा हि—पूर्वाशौचस्य पञ्चतमादह्नः अद्वात्परतः सजातीयं समकालीनं
द्वितीयं चेद्वति तदोत्तरणैव शुद्धिः । यदा तु पञ्चमादह्नो मध्ये
द्वितीयाशौन्नं तदा पूर्वैवेति । तदिदं विज्ञानेश्वरमाधवाद्य
लिखनात् ‘अथ यदि दशरात्राः संनिपत्तेयुराद्यं दशरात्रमाशौचमान-
वमदिवसादिति’ बौधायनवाक्यविधानात् निर्मलत्वेनोपेक्ष्यमेवेति ।

इति सन्निपाताशौचे तृतीयद्वैतनिर्णयः ।

तत्र व्यहपनिष्पाद्याशौचे तत्समकालान्तराशौचे पूर्वेणैव शुद्धिः ।
 अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिविशुद्धिः ‘अन्तरा जन्ममरणे शेषा-
 होभिविशुद्धयतीति’ सामान्यतो यज्ञावलक्यस्मरणात् । यत्तु-
 पुनः पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति । ‘दशमेहि पतेद्यस्याह-
 र्द्यात्स विशुद्धयति । प्रमाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधि’ रिति
 देवलवचनं तत्रापि दशरात्रपदस्याशौचमात्रोपलक्षणन्वात्रिरात्रयो-
 रपि सन्निपाते प्रवर्तते । एवज्च याज्ञवलक्यैनैकमूलकल्पना-
 लाधवं भवति । अन्यथा क्षत्रादीनां पूर्वशेषशुद्धिर्न स्यात् । न च
 तन्मात्रोपलक्षणं मूलान्तरकल्पनापन्नोः । अन्यथा त्रिरात्राशौच-
 मध्ये दशरात्रपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिन्यायादपवादपूर्वशेष-
 शुद्धे प्रवृत्त्या तदपवादकाघवद्वौ ‘आशौचे तु पथिमेन समापयेदि’
 (त्यादिवाक्यानामप्यप्रवृत्त्या तेषामानर्थक्यं स्यादिति । एतदानर्थक्यादेव
 सामान्यवाक्यस्य देवलवाक्येनोपसंहारोपि न । एतेन त्रिरात्रा-
 शौचयोः सन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिर्नेतिरुद्धरणोक्तिपारतेरति दिक् ।

इति सच्चिपाताशौचे चतुर्थद्वैतनिर्णयः ।

~~~~~

मातुर्दशाहे पितुर्मरणे पितुर्दशाहेनैव शुद्धिः । पितुर्दशाहे
 मातृमृतौ पक्षिणी अधिका कार्या । तथा च शाङ्कः—

मातृयग्रे प्रमोतायामशुद्धौ स्त्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात् पक्षिणीमिति ।

अत्र दशमाहोरात्रे तदन्त्ययामे वा किं ‘रात्रिशेषे द्वयहा-
 च्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्यहादि’ त्यनेन पक्षिणी बाध्यते । पक्षिण्या

वा तौ वाध्येते इति संशयः । तत्र द्वचहन्त्यहयोर्दशमाहोरात्रतदन्त्य-
 यामयोः प्रवृत्त्या विशेषरूपत्वं, मातापितृविषये तद्विनिविषये पि च
 प्रवृत्त्या सामान्यरूपत्वम् । एवं पक्षिण्या अपि मातापितृमात्रविषये
 प्रवृत्त्या विशेषरूपत्वं, दशमाहोरात्रात्पूर्वं दशमाहोरात्रतदन्त्ययाम-
 योश्च प्रवृत्त्या सामान्यरूपत्वम् । अतो न सामान्यविशेषन्यायेन वाध्य
 वाधकभावः । अत एव न सावकाशनिरवकाशन्यायेनापि । न च
 विकल्पः । त्रयोदशाहादावर्यं शुद्धोऽशुद्धश्चेति वस्तुनि विकल्पायो-
 गात् । न च नवमदिनं यावत्पक्षिणी, दशमदिनतदन्त्ययामयोद्वर्द्ध-
 हन्त्यहावित्यपि व्यवस्था नियन्तुं शक्या । मातापितृविषयेऽहोरात्रया-
 मशेषयोः पक्षिण्येव तद्विनिविषये तु द्वचहन्त्यहावित्यपि व्यवस्था-
 संभवेन विनिगमकाभावादिति पितामहचरणाः । तसादत्रोभयो-
 नित्यं प्रवृत्त्या समुच्चय एवाङ्गीकार्यः । न च द्वादशे जैमिनिनाड्याने
 एका देया पठ देया द्वादश देया इत्यादिदक्षिणापरिमाणानां समुच्चये
 संख्यान्तरोपजननापत्तेन कापि संख्यानुष्टिता स्यादित्यनेन हेतुना समु-
 च्चयपूर्वपक्षं निरस्य संख्यानां विकल्प इति सिद्धान्तिं तेन चात्र
 विरोधः । अधिकसंख्यया न्यूनसंख्यायाः प्रसङ्गसिद्धेद्योरप्य-
 तुष्टानसिद्धिरूप एव समुच्चयोङ्गीकार्यः । अतः पूर्वविषये द्वचहन्त्यहावे
 वानुष्टेयौ ताभ्यामेव पक्षिण्या प्रसङ्गसिद्धिरिति । अत एव जैमिनिनैव
 समासे गवामयने वहूषु गणेषु द्वादशाहस्र्येति द्वादशाहालिङ्गातिदेशेन
 द्वादशोपसदः प्राप्ताः आयुगोऽज्योतिरित्याद्यन्वेष्वहस्तु ज्योतिरादि-
 धर्मास्त्र्युपसदादयो नामातिदेशेन प्राप्तास्तत्र लिङ्गातिदेशेन पूर्वपक्ष-
 सुकृत्वा तत्र च द्वादशोपसत्त्वानुवादालिङ्गदर्शनमुक्तम् ततो नामधेय-

प्रावल्येन सिद्धान्त उक्तः । पूर्वपक्षोत्कलिङ्गदर्शनोपपत्तिस्त्वेवम् ।
 वहुल्पर्थमविरोधे भूयसां सात्सर्थमत्वमिति न्यायेन गवामयने
 भूर्णेहः सद्गृष्याय द्वादशोपसत्त्वमेव कार्यं तेनैव च्युपसत्कारां
 ज्योतिराद्येकाहयागानामपि न वैगुण्यं द्वादशसु तिसृणामन्तर्भावा-
 दिति । स्मार्तेष्वि महालयतदन्तर्गतान्वष्टकाश्राद्योः सदानुष्ठाने
 बहुदैवत्यपिण्डानेनान्वष्टकासंबन्धिनवदैवत्यपिण्डानप्रसिद्धिरिति मा-
 तमृतौ तस्मात्पितृदशाहे मातृमृतावानवमं पक्षिणी । अन्त्यदि-
 नतदन्त्ययामयोस्तु व्यहर्त्र्यहावेतेति सिद्धम् । अत एव पितृदश-
 माहोरात्रे तदन्त्ययामे वा मातृमृतौ पक्षिणी । तत्रैवान्यसपिण्डमृतौ
 तु व्यहर्त्र्यहाविति नानौचित्यम् । एवं मातृदशाहे तदन्त्ययामे
 वा पितृमृतौ संपूर्णमेव न द्वयहर्त्र्यहाविति दिक् ।

इति पक्षिणीव्यहाविद्वलावलद्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहो
 भद्रभानुकृतः ।

अथ द्वैतान्तरनिर्णयः ।

तत्र 'रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिरिति शातानपवाक्य-
 विहितव्यहर्त्र्यहमध्ये संपूर्णसजातीयविजातीयाशौचपाते किं
 पूर्णेण शुद्धिरुत नेति सन्देहः । तदर्थमिदं विचार्यते । किमयं
 पूर्वशौचवृद्धिविधिरुतोत्तराशौचाद्यासविधिरिति । तत्र एकाहाशौचे आशौ-
 चान्तरस्पाते 'अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिविशुद्धयतीति' या ज्ञवल्क्य-
 वाक्येन पूर्वशौचशुद्धौ प्राप्तायां रात्रिशेषे इत्यादिस्तदपवादस्तेन

राज्यादिशेषे पूर्वशेषमात्रेण न शुद्धिः किन्तु द्वयहत्यहयुक्तपूर्वशेषेणैव
ततश्च पूर्वाशौचस्यैव द्वादशाहत्रयोदशाहरूपेण महत्त्वात्तत्र जातं तृतीया-
शौचं पूर्वेणवापगच्छति तेन तृतीयाशौचं सर्वं न कर्तव्यमिति केचित् ।
तन्न अन्तरा इत्यादि विधिना न पूर्वाशौचे कथिद्गुणो विधीयते ।
किन्तु प्रतिनिमित्तमितिन्यायेन द्वितीयं संपूर्णं प्राप्तं तत्र हासरूप-
गुणो विधीयते । तदपवादश्च रात्रिशेष इत्यादिः । तेनायमत्र निष्कर्षः—
पूर्वाशौचमध्ये उत्तराशौचस्य यावन्ति नवाश्वसपडादिदिनानि
तैरैवोत्तराशौचं गच्छति इति हासविधिः । राज्यादिशेषे तु पूर्वान्त-
र्गतोत्तराशौचकालमात्रेण न शुद्धिः किन्तु द्वयहत्यहाधिकतत्काले-
नेति हासविशेषे विधीयते । स चाल्पस्तत्र तृतीयसंपूर्णाशौचे न
पूर्वेण शुद्धिः किन्तु सम्पूर्णमुच्चरं कार्यम् अघवृद्धिमदित्यादिवाक्या-
दिति दिक् ।

अथाशौचान्तरसन्निपाते निर्णयः ।

मातर्यग्रे प्रमोतायामशुद्धौ प्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात् पक्षिणीम् ॥

इत्यत्र चतुर्थचरणेन पित्राशौचे मातृमृतौ दशमाहोरात्रात्पूर्व-
पूर्वशेषेण शुद्धिप्राप्तावधिका पक्षिणी विधीयते । तदपवादत्वेन
पूर्वोक्तन्यायात् । तत्राधिका पक्षिणी मध्ये सपिष्टाशौचान्तरपाते
कवित्पूर्वशेषेण शुद्धिः कविन्न । तत्राद्योदाहरणम् । यदा पित्रा-
शौचद्वितीयाह मात्राशौचं तदा नवाहोरात्राणि पित्राशौचशेषः
पक्षिणी चाधिका एवं सार्द्ददशाहोरात्राणि मात्राशौचं तन्मध्ये
तृतीयाशौचपातस्य पूर्वेण शुद्धिः पूर्वस्य महत्यात् । यदा तु तृतीया-

द्युहोरात्रसन्धिपाते तदाऽष्टाहोरात्राणि पितृमात्राशौचशेषे पक्षिणी चाधिका
एवं सार्द्धनवाहोरात्राणि मात्राशौचां तन्मध्ये तृतीयं दशाहाशौचानं तस्य
न पूर्वेण शुद्धिः पूर्वशौचस्यालपत्वात् । अघृद्धिमदितिवचनादुत्तर-
मेव सर्वं कार्यमेवमुत्तरदिनेष्वपीति दिक् ॥

॥ अथाशौचान्तरसन्निपाते निर्णयः ॥

यदा प्रथमाशौचदशमाहः शेषे यामशेषे वा द्वितीयाशौचं भवति
 तदा पूर्वशेषेण शुद्धयपवादेन द्वच्यहस्त्यहो वाऽनुष्टेयः द्वच्यहन्त्यहान्त्यदि-
 नेत्त्ययामे तृतीयं सम्पूर्णमाशौचं भवति तदा रात्रिशेष इति वाक्यं न
 प्रवर्तत इति सिद्धान्तः । तथा हि-यत्र पूर्वशेषशुद्धिविधायकवाक्येन द्विती-
 याशौचहासो विधीयते तदपवादत्वेन द्वच्यहस्तरूपहासविशेषोऽनेन विधी-
 यत इति पूर्वमुक्तम् । ततश्च यद्विहितो द्वच्यहस्तत्पूर्वस्य दशमात्रसहि-
 तत्यहात्मकमेवं यामशेषे जातं यामाधिकत्यहात्मकं तत्त्वाल्पं तेन नो-
 त्तरतीयसंपूर्णशौचनिवृत्तिः । त्यहपक्षिण्यादेस्तु भवत्यवेति दिक् ॥

इति श्रीमन्मीमांसकभट्टनीलकण्ठात्मजभट्टभानुकृते

द्वैतसिद्धान्तसंग्रहे सन्निपाताशौचनिर्णयः ॥

दत्तकपुत्रमरणे सापिण्ड्यादशाहशौचमाचरन्ति तत्प्रतिग्रहीतृत्-
त्यत्नीतत्पुत्रान्तरादयः सर्वे इति शिष्टाचारः । तत्र विरुद्धं याज्ञवल्क्य-
वाक्यम् । अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु चैति । अत्र विज्ञाने-
इवरः । अहरित्यनुवर्तते । अनौरसाः क्षेत्रजदत्तकादयस्तेषु जातेषु
उपरतेषु वाहोरात्रमाशौचम् । तथा भार्यास्वन्यगतासु अन्त्यप्रतिलोमव्य-
तिरिक्तमाश्रितासु अतीतासु अहोरात्रमेव न पुनः सत्यपि सापिण्ड्ये

दशरात्रं प्रतिलोमाश्रितासु त्वाशौचाभाव एव 'प्रतिलोमा धर्महोना' इति वचनात् । 'पाखण्ड्यनाश्रिता स्तेना' इति प्रतिषेधाच्च । सपिण्डानां तु स्नानमात्रम् ।

अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रैव तत्पिता ॥

इतिप्रजापतिवचनात् । यमाश्रितास्तरयापि त्रिरात्रं प्रकृत्य विष्णुः

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु चेति ॥

अनयोस्त्रिरात्रैकरात्रयोः सन्निधिविदेशभेदेन व्यवस्था । यदा पितुस्त्रिरात्रं तदा सपिण्डानामेकरात्रम् ।

सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः ।

एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः ॥

इतिमारीचात् । गोत्रिणां स्नानविधानं समानोदकेन विषम-इति माधवः । पितामहचरणास्तु जनकसपिण्डानामूपनयनात्प्राक् यत्रैकाहपक्षिणी तत्प्रतिग्रहीतसपिण्डानां स्नानं जनकसपिण्डानां यत्र त्रिरात्रं तत्र प्रतिग्रहीतसपिण्डानामेकाहः पितुस्त्रिरात्रैकरात्रयोस्सन्निधिविदेशभेदेनैव व्यवस्था । तत्रापि जनकस्य यत्र नामकरणादूर्ध्वं प्रागुपनयनात्तु वैजिकसम्बन्धात्त्रिरात्रं विहितं तत्रानयोर्व्यवस्था । तेनोपनीतमरणे दशाहमेव सुस्थं सर्वेषां सपिण्डानां पित्रोऽचेति दिग्गित्याहुः ॥

॥ इति दत्तकाशौचद्वैतनिर्णयसिद्धान्तो भृषभानुकृतः ॥

॥ अथ देशान्तरमृताशौचम् ॥

“प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिरि” ति वाक्यं विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । प्रोषिते यत्र स्थिते प्रथमदिन एव सपिण्डजननादि न श्रूयते तावशदे शान्तरस्थे जाते मृते वा कालशेषो दशाहादिशेषस्स एव शुद्धिकारणं पूर्णे दशाहात्यतीते स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिरिति “निर्दशज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च । सवासा जलमाप्लुत्य शुद्धो भवति मानव” इति मनुवचनात् । अस्मिन्नेव देशान्तरस्थे । “मासत्रये त्रिग्रात्रं स्यात्पूर्णमासात्पूर्णिमि भवेत् । अहस्तु नवमादर्वागूर्ध्वं स्नानेन शुद्ध्यती” ति वृद्धवशिष्ठवाक्यं योजितम् ऊर्ध्वं दशस्यां पक्षिणीमिति गौतमीयमूर्ध्वदशाहच्छ्रुत्वैक रात्रमिति वाचिष्ठं च मासत्रयादूर्ध्वं मासपृष्ठं पृष्ठादूर्ध्वमासनव मंयावत्क्रमेण ज्ञेयम् । एवमेषु वाक्येषु देशान्तरशब्दाभावात्पारिभाषिकदेशान्तरे न प्रवृत्तिः किन्तु पूर्वोक्तसमानदेश एव ‘महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वी व्यवधायकः । वाचो यत्र विभिन्नते तदेशान्तरमुच्यते इति’ मनूक्तदेशान्तरे । “देशान्तरं वदन्त्येके षष्ठियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्येके अन्ये त्रिशत्तयैव चेति वृहस्पत्युक्तं च । देशान्तरे तु यो मृतस्तत्सपिण्डानां दशाहोत्तरं मासत्रयेषि स्नानमात्रमेव । तथा च—स्मृतिः ‘देशान्तरमृतं श्रुत्वा क्लीवे वैखानसे पतौ । मृतौ स्नानेन शुद्ध्यन्ति गर्भस्तावे च गोत्रिणः’ । इति विज्ञानेश्वरमतम् ।

पराशारस्मृतिव्याख्याने माधवस्तु परिभाषितदेशान्तरे मृतस्य सपिण्डानां दशाहोत्तरं सार्वमासमध्ये त्रिग्रात्रमूर्ध्वं समान-

देशत्वात् । तथा च विष्णुः—‘अर्वाक् त्रिपक्षाद्विनिशं पण्मा साच्च दिवानिशम् । अहः संवत्सरादर्वाग् देशान्तरमृतेष्वपीति’ । अत्र दिवानिशमित्यत्र दिवाशब्दे नाहर्द्वयं गृह्णते । अग्रेऽहर्मात्रविधानात् । अत एव—देवलवाक्ये पण्मासात्पक्षिणीमित्युक्तम् । अतो न पौनरुक्तच्छ्रम् । यत्तु—पराशरसमृतिस्थं “देशान्तरे मृतः कश्चित्स-गोत्रः श्रूयते यदि । न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेदि”ति तत्संवत्सरोदूर्ध्वं ज्ञेयम् । यत्तु मनुवचनं—“वाले देशान्तरस्थे च पृथक् पिण्डे च संस्थिते । सवासा जलमाषुत्य सद्य एव विशुद्धतिः”॥ इति तत्र देशान्तरस्थे पृथक् पिण्डे इतिव्याख्यातम् । “भृगविनमरणे चैव देशान्तरमृते तथा । वाले प्रेते च सन्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते”॥ इति पराशारवाक्यान्तरं च मनुवाक्यसमानार्थकमेव व्याख्येयमिति । तस्मादेशान्तरे आत्रिपक्षाद्विनिशमिति वचनम् । समानदेशे तु मासत्रये त्रिरात्रमिति व्यवस्थेत्याह ।

अत्र पितामहचरणाः—आत्रिपक्षादिति देशान्तरग-भविष्णुवचनसद्वावात्सनानं देशान्तर इति विज्ञानेश्वरमत्त-न सम्यगित्याहुः । श्रुत्वा चोदूर्ध्वं दशम्याः पक्षिणीमित्यादि-देशान्तरगर्भाणां वाक्यानां देशान्तरविषयत्वेन व्याख्यानं माध्योक्तमपि न युक्तम् । अत्र समानदेशेन मासं यावदेकाहः ऊर्ध्वं स्नानमात्रं देशान्तरे तु नवमासोत्तरमप्येकाहः संवत्सरं यावदित्यनौचित्यपरिहारार्थं विष्णुवचनस्थमहः संवत्सरादर्वाक् इति संवत्सरपदं पादोनसंवत्सरपरं व्याख्येयमिति । एवं देवलवाक्य-गातर्वपदमपीति सर्वं सुस्थिमिति ।

त्रिपक्ष्यां त्रिदिनं पक्षिण्यां पष्टान्नवभावधिः ।

एकाहस्तदतु स्नानं देशान्तरमृते स्मृतम् ।

त्रिमास्यां त्रिदिनं पश्चाद् देशान्तरवदिष्यते ।

एकदेशेन तत्स्नानमात्रं देशान्तरे मृतौ ।

अविशेषादशाहोर्ध्वमिति सम्यङ् मतं मतम् ।

नापि त्रिपक्ष्यां त्रिदिनं पष्टोद्भूर्व चाहरित्यदः ।

इति देशान्तरमृतद्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहः ॥

अथाशौचान्तरनिर्णयः ॥

यत्राशौचान्त्याहोरात्रेन्त्ययामे वा त्र्यहमाशौचं पतति तत्र पूर्वशेषण
शुद्धौ प्राप्तायां रात्रिशेष इति प्रवर्तते इति निर्विवादम् । अत एव-
विज्ञानेश्वरेणान्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुद्धयतीत्यस्य बहुवच-
नाविवादाभिप्रायेण रात्रिमात्रशेषे प्रवृत्तिमङ्गोकृत्य रात्रिशेषे सति द्वाभ्या-
मिति गौतमीयवाक्यस्यापि तदपवादप्रवृत्तिरङ्गीकृता । तसात् त्र्यहा-
शौचपाते पूर्वशेषशुद्धयपवादत्वेन द्वच्यहत्र्यहशुद्धिविधायकं वाक्यं प्रवर्तते
इति सिद्धम् । यत्र तु रात्रिशेषयामशेषे वा पक्षिण्येकाहयोः प्रसक्तिस्तत्र
पूर्वशेषशुद्धिविधेऽरुत्सर्गस्य प्राप्तावपि तदपवादो द्वच्यहत्र्यहविधिर्न प्रव-
र्तते । रात्रिशेषे सति द्वाभ्यां प्रभाते तिसूभिरित्यस्यापूर्वविधित्यापन्ने;
न चायमपूर्वविधिः किन्तु प्रतिप्रसवः पूर्वप्रिष्ठान्त्यायात् । तथा
हि-यत्र हि रात्रिशेषे यामशेषे वा दशाहादिप्राप्तं तत्र तन्मध्ये द्वच्यहत्र्य
हयोः प्राप्तयोः शेषाहशुद्धिं विना तद्वाये प्राप्ते द्वच्यहत्र्यहविधिर्द्वच्यहो-
जीवनेन प्रतिप्रसवो भवति । एवं यत्र रात्रिशेषे त्र्यहाशौचपातस्तत्रापि

शेषशुद्धिविधिना चाधितच्यहोजीवनेन प्रतिप्रसवो युक्त एव । यत्र तु यामशेषे
च्यहाशौचं येषां रात्रिद्विधा विभज्य पूर्वार्द्धं पूर्वाहोरात्रशेषः येषां च
रात्रि त्रेधा विभज्याद्यभागद्वयं पूर्वशेषस्तेषां पूर्वाशौचापेक्ष्या आधिकय-
च्यहस्य प्रासत्वात्तरय शेषाहोमिस्त्यपवादप्रासौ यामशेषे इति प्रतिप्रसवो
युक्त एव । येषां तु यस्याहस्तरस्य शर्वरीतिपक्षस्तेषामाधिकच्यहस्याप्रास-
त्वान्न प्रतिप्रसवः किन्तु पूर्वशेषेणैव शुद्धिरिति पितामहचरणाः ।

ममतु प्रतिभाति नायं प्रतिप्रसवः किन्तु पूर्वविधिरेव तथाहि
यदिद्यमं रात्रिशेषे द्वच्यहाच्छुद्धिरिति तत्पूर्वशेषशुद्धिरपवादः स्यात्तदा
स्यात्प्रतिप्रसवः न चासौ तदपवादः किन्तु रात्रिशेषे द्राभ्यामित्यस्य
तथा च यामशेषे च्यहपाते पूर्वशेषशुद्धिरपवादत्वेन रात्रिशेषे सति
द्राभ्यामित्यादिभिर्दृच्यहप्रासौ तदपवादत्वे च्यहविधिरयमपूर्वविधिरेव
तस्माद्यस्याहस्तरस्य शर्वरीतिपक्षे न पूर्वशेषेण शुद्धिः किन्तु त्रिरात्रेणैव
नचैव पक्षिण्येकाहयोरपि तथा र्यात् रात्रिशेषे सति द्राभ्यामित्यप-
वादस्य प्रतिप्रसवन्ते तत्राप्रवृत्त्या तदपवादरयेति तत्राप्रवृत्तोरिति ।
तस्माद्रात्रिशेषे यामशेषे वा पक्षिण्येकाहयोः प्रासौ न द्वच्यहच्यहवृद्धिः
किन्तु पूर्वशेषशुद्धिरिति संक्षेपः ।

इति रात्रियामशेषयोः पक्षिण्येकाहयोर्नद्यहच्यहनिर्णयः ॥

॥ अथ द्वैतान्तरसूतिकानिर्णयः ॥

पैठीनसिः—सूतिकां पुत्रवतीं विंशतिरात्राणि कर्माणि कार-
येन्मासेन स्त्रीजननीमिति । अत्र जननप्रभृतिविंशतिरात्रां त्रिशद्रात्रामि-
त्युक्तम् । दशश्लोक्यां तु यस्य यावदाशौचं प्राप्तं तस्य तदाशौ-

चोत्तरमेव विंशतिरात्रं त्रिंशद्वात्रमिति । अनयोथ पक्षयोः कः
श्रेयानिति विचार्यते । तत्र केचित् दशश्लोकीकारमतं युक्तमाहुः
जननप्रभृतिविंशतिरात्रविधौ विंशतिपदे प्राप्तशाहांशोऽनुवाद इति ।
विध्यनुवादवैरूप्यापत्तेः । एवं मासपदेपि तस्माद्यस्य वर्णस्य
यावदाशौचं प्राप्तं तस्य तदूर्ध्वमेव मासं विंशतिरात्रं च कर्मा-
नधिकारोऽनेन विधीयत इति ।

वस्तुतस्तु-त्रिंशच्छ्लोकीकारमतमेव सम्यक् । तथा हि-दश-
पेयाधिकारणे हि दशदशैकं चमसमनुप्रसर्पन्ति शतं ब्राह्मणाः सोमान्भूष-
यन्तीत्यत्र पूर्ववाक्येन चमसोऽदेशेन भक्षणकर्तृपरिच्छेदकत्वेन दशसंख्या
विधीयते । तथा च-दशसु चमसेषु प्रतिप्रधानमावृत्या शतसंख्या
सिद्धा । तत्र नवचमसेष्वतिदेशतः कर्तृपरिच्छेदकत्वेन च ब्राह्मणस्य
प्राप्तेरेककर्माङ्गत्वाज्ञातिसंख्ययोरन्योन्यनियमेन सिद्धे उत्तरवाक्येन
शतानुवादेन ब्राह्मणविधौ कर्तृनवतौ ब्राह्मणं प्राप्तमनूद्यते यजमा-
नचमसे राजन्यजातिबाधो विधीयत इति विध्यनुवादवैरूप्यमङ्गी-
कृतमेव । एवं विंशतिमासपदयोरपि प्राप्तप्राप्तविवेकेन विना न कोपि
दोष इति । किञ्च विधेश्वोऽदेश्यनिष्ठानुवादेन विरोधो नानुवादमान्वेण ।
यथा ‘वषट्कर्तुः प्रथममन्’ इत्यत्र भक्षानुवादेन प्राथम्यविधौ ।

वस्तुतस्तु — अत्राशौचं द्विविधम् । कर्मानधिकारोऽस्पृश्यत्वं च ।
तत्रोभयोरपि पूर्वविधिजननदिनमुत्तरावधिर्दशमादिदिनमितिप्राप्तं तत्र
पुत्रजननीं विंशतिरात्रेण कर्माणि कारयेदिति पैठीनसिवाक्येन कर्मा-
नधिकारलक्षणाशौचे उत्तरावधिदशमादिदिनवाधेन विंशतिरात्रेण कर्माणि
कारयेदिति विंशतिमन्दिनं विधीयते । एवं स्त्रीजनने त्रिंशत्तममिति ।

अन्यथा पतितादिवत् पूर्वोत्तरावधिविशिष्टापूर्वकर्मानधिकारविधानान्म-
हद्गौरवमिति । यथा—अवभृथस्य दीक्षितोन्मोचनार्थत्वादीक्षितो न
जुहोतीत्यत्राग्रिहोत्रानधिकारोवभृथावधिकः प्राप्त एतया पुनरावेयसम्म-
तयेष्ट्वा अग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनाग्निहोत्रानधिकारप्राप्तपूर्वावधिवा-
धेनोदवसानीयरूपावध्यन्तरं विधीयते एवमिहापीति । इदं च वाक्यं
त्रिवर्णविषयमेव न शूद्रजातौ प्रवर्तते । तत्र मासं विशतिदिनश्च कर्मा-
नधिकारस्य सिद्धत्वात् । तस्माऽजननप्रभृत्येवायं कर्मानधिकार इति ।

इति खोपुंसज्जनने कर्मानधिकारावधिनिर्णयो भट्टनील-
कंठात्मजभट्टभानुकृतः समाप्तः ॥

अथ संसर्गाशौचेऽधिकारनिर्णयः ।

आशौचं यस्य संसर्गादापतेद् गृहमेधिनः ।

क्रियास्तस्य न लुप्यन्ते पुत्रादीनां च तद्वेदिति ।

अत्र सर्वाशौचेषु सामान्यप्राप्तस्य क्रियालोपस्य संसर्गाशौचे
क्रियास्तस्य न लुप्यन्त इत्यनेनापवादः क्रियते । संसर्गाशौचं च
निर्वरणाद्यशौचं तन्निर्वरणकर्तुभिन्नानामप्रसक्तमेवातस्तदनुवादकम् ।
गृह्याणां च न तद्वेदितिव्यर्थं सत् तेषां वैश्वादेवादिकर्तुत्वप्रतिपादनप-
रत्वेनार्थवत् । तस्मात्संसर्गाशौचिना पुत्रादिद्वारा क्रिया कार्या न
साक्षादिति फलितम् । एतेन मदनपारिजाते यत् श्रौतस्मार्ताग्नि-
साध्याग्निकर्मविषयएवायं ‘क्रियास्तस्य न लुप्यन्त’ इति यथा सपिण्डा-
शौचे प्रत्युहेन्नाग्निषु क्रियेतिवदितीत्युक्तं तदपास्तम् । किंच यत्क्षमि-
साध्यक्रियाविषयमेवेदं वाक्यमिति सिद्धान्तरतत्रान्य द्वारैव न साक्षात्

गृह्णाणं च न तद्वेदिति वाक्यशेषात् । न च
एकाहाञ्छुदृध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
त्यहात्केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिदिनैः ॥

इतिवाक्येन सपिण्डाशौचादौ सामान्यप्राप्तस्य 'प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रिया'
इत्यस्मादहोरात्रेऽप्यादात् क्रियालोपे प्रसक्ते क्रियास्तस्य न लुप्यन्त-
इत्यनेनान्यद्वैवाग्निसाध्यक्रियास्वेवायं प्रतिप्रसवः क्रियत इति वाच्यम् ।
एकाहाञ्छुदृध्यत इति वाक्यस्य मेधातिथ्यादिनिवन्धेषु दशाहादिस-
पिण्डाशौचप्रकरण एव लिखनान्निर्हरणाद्यशौचेऽप्रवृत्तिः । तत्र हावयेन्न
तु हापयेदित्येतत्सहितस्य प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रियेत्यस्यैव प्रवृत्त्याग्नि-
साध्यकर्मसु प्रथमाहोरात्रादौ सिद्धं एवाधिकारः । अतः क्रियास्त-
स्येति व्यर्थं सदनग्निसाध्यक्रियास्वेवाधिकारं विधत्ते । किं तु-
प्रत्यूहेन्नाग्निषु-हावयेन्न तु हापयेदित्यनयोरपि सपिण्डाशौचप्रकरण
एवोक्तेनिर्हरणाशौचेऽनग्निसाध्येषु क्रियास्तस्येति वाक्येनाधिकारो
बोध्यत इति समाधानमाहुः केचित् । तन्न । प्रत्यूहेन्नाग्निषु
क्रिया एकाहादित्यनयोः सपिण्डाशौचप्रकरणाधीतयोरुरुपाध्याया-
द्याशौचग्रवृत्यभावात्संसर्गाध्यस्य चान्यस्याप्यप्रवृत्तेस्तत्राग्निसाध्यकर्मा-
नुष्टानमिष्टं न सिद्ध्येदिति । ततः सकलशिष्टाचारविरोधश्च । तस्मादेका-
हाञ्छुदृध्यत इत्यस्यैवाग्निसाध्यक्रियास्वयं प्रतिप्रसव इत्याशङ्का-
परिहार एवं कर्तव्यः । तथा हि-'सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां
विधीयत' इत्येतद्वाक्यं सूतकप्रवृत्यनन्तरमेव प्रवर्तते । तन्मात्रोप-
जीवनेनैव च प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रिया एकाहाञ्छुदृध्यते विप्रो हावयेन्न तु
हापयेदित्यादिप्रतिप्रसववाक्यानां सपिण्डाशौचवत्संसर्गाशौचे शुर्वाच्य-

शौचेपि प्रवृत्तिरविशिष्टा । एवं क्रियास्तस्य न लुप्यन्त इत्यस्यापि एकाहाच्छुदृश्यते इत्येतत्समकालमेव प्रवृत्तेनैतदपवादकत्वेनोत्तरकालं प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । यथा हि न हिंस्यादिति निषेधो रागतः प्राप्तमुपजीव्यैश्वायोपोमीयं पशुमालमेवेतत्समकालमेव प्रवर्तते न तदुत्तरकालम् । एवमत्रापि । ननु सपिण्डाशौचप्रकरणाधीतानां प्रत्यहे दित्यादीनां कथं संसर्गशौचे प्रवृत्तिरिति चेदित्थम्—एतेषां परिभाषा रूपाणां प्रकरणेन संकोचायोगादिति सर्वग्रन्थसिद्धम् । तस्मात्क्रियास्तस्य न लुप्यन्त इत्येतत्प्रत्यहेदित्यनेन तु तुल्यकालमेव प्रवर्तते न तदुत्तरकालमिति दिक् ।

ममत्वेवं प्रतिभाति एकाहाच्छुदृश्यत इति वाक्यं श्रीरामांडरभाष्ये चतुर्णां वरणे यद्यवृत्तः स्यात्स्याशौचं स्यात्तरसंतत्यकृत्वा तस्य स्थानेऽन्यमागमयेदित्युक्ते ज्योतिष्ठेमे चतुर्णां वरणपक्षेऽवृत्तानामाशौचपाते त्याग एव । न च दर्शपूर्णमासादाववृत्तः सामिधेनीरन्वाहेत्युक्तेरवृत्तस्य सामिधेनीषु प्रवृत्तस्याप्याशौचे त्यागः स्यात् । वरणवत्येव कर्मणि वरणमारम्भोऽवरणवति दर्शपूर्णमासादौ तु स्वीयाद्यपदार्थकरणमेवारम्भ इति नियमादिति केचित् ।

अन्ये तु यथा वरणवति वरणमारम्भो नावरणवति—एवं ये वरणवन्तस्तान्प्रत्येव वरणमारम्भोऽन्याँस्तु प्रति स्वीयाद्यपदार्थकरणमेवारम्भ इति तस्माज्ज्योतिष्ठेमेपि चतुर्णां वरणपक्षेऽन्ये स्वीयाद्यपदार्थप्रवृत्त्युत्तरमाशौचेऽपि न त्याज्याः । ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वतां न त्याग इतिवाक्यादप्यवृत्तानामपि न त्यागाः । पूर्वोक्तभाष्यग्रन्थस्तु स्वीयाद्यपदार्थकरणमावे योजनीय इति

युक्तमाहुः । ऋत्विकत्वं विहाय वृतत्वं च मसाध्वर्युषु वर्तते वृतत्वं च
विहाय ऋत्विकत्वं चतुणा वरणपक्षेऽन्येषु वर्तते । अतः सामान्य-
विशेषाभावाद्वरणवाक्यऋत्विग्वाक्ययोनोपसंहारः । तस्माद्विग्वाक्येन
चतुर्णां वरणपक्षेऽन्येषां स्वपदार्थप्रवृच्युत्तरं दर्शपूर्णमासयोश्चावृतस्य
होतुस्सामिधेनीषु प्रवृत्तस्याशौचाभाव उच्यते । वरणवाक्येन च
वृतानां होत्रादीनां ऋत्विजामनृत्विजां च मसाध्वर्युणां वरणवतामा-
शौचाभाव उच्यते इति तस्माद्वरणवतां वरणोत्तरमन्येषां तु स्वीयाद्य-
प्रवृच्युत्तरमाशौचपाते सति न त्याग इति निष्कर्षः ।

॥ इति श्रीमीमांसकभट्टनीलकण्ठात्मजभट्टभानुकृतो
यज्ञादावाशौचपातनिर्णय इति ॥

अथ आज्ञाधिकारनिर्णयः ॥

विष्णुः—

पुत्रः पौत्रः प्रपोत्रौ वा भ्राता वा भ्रातुसंततिः ।

सपिष्टसन्ततिर्वापि श्राद्धार्हानुपजायते ।

मनुः—

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनोषिणः ।

याज्ञ्यवल्क्यः— द्वादशविधिपुत्रानुपक्रम्य—

पिष्टदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः । इति ।

अत्र विष्णुवाक्ये प्रपोत्रोत्तरं दत्तकादय इति पितामहचरणाः ।

पितृचरणास्तु—औरसपुत्रोत्तरं दत्तकादयः । ततः पौत्रप्रपौत्राविति ।

तदुत्तरं पत्नी ततो दौहित्रः ।

तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसन्निधौ ।
 धनहार्यथ दौहित्रस्तद्ब्राता वाथ तत्सुतः ॥
 भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्यादाहादि तत्सुतः ।
 अत्र धनग्रहाभावेऽपि दौहित्रस्याधिकारो ज्ञेयः ॥

तथा च-भाविष्यत्पुराणे—

यथा व्रतस्थोपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।
 उदकाद्यां महावाहो दौहित्रोऽपि तथार्हति ॥

पूर्ववाक्यस्थेन तद्भातेत्यनेन मृतस्य भ्राता ग्राहो न
 दौहित्रस्य । अत एव तृतीयपादे भ्रातुः सहोदर इति स्पष्टमुक्तमिति
 पितामहचरणानामाशयः ।

मम तु प्रतिभाति । तद्भातेत्यनेन धनहार्यपि गृह्णते तृतीयपा-
 दस्य वैयर्थ्यार्थातादिति । एवश्च—पूर्वोक्तभविष्यडुक्तिः संगच्छते ।
 व्यवहितभ्रातृपुत्राभावेपि पिता माता स्नुषा भगिनी भागिनेयादयः ।
 तथाच-स्मृतिसंग्रहे—

पत्नी भ्राता दत्तपुत्रः पिता माता स्नुषा तथा ।
 भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा ।
 असन्निधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ।

अत्र पत्न्यनन्तरं भ्रातुः पाठेऽपि क्रमो न विवक्षितः । पूर्व
 स्मृतिसंग्रहे दौहित्रोत्तरत्वक्रमस्याथशब्देनोक्तत्वात् । एवं पिता
 भ्राता तथाग्रजाः । जननी वापि संस्कुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेदिति
 भविष्यत्पुराणवचनेपि न क्रमविवक्षा । ‘नपुत्रस्य पिता दद्यान्ना-

नुजस्य तथाग्रज' इति निषेवस्तु 'अपि स्नेहेन कुर्यातां सपिष्टो-
करणं विनेति' वौधायनवचनात्स्नेहाभावे द्वेयः । समानोदकानन्तरं
मातृपक्षसपिष्टादयः । तथा च विष्णुपुराणे-

तेषामभावे पूर्वेषां समानोदकसन्तनिः ।
मातृपक्षस्थं पिष्टेन संबद्धा याजनेन वा ॥
कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप ।
तत्संघातगतैर्वापि कार्याः प्रेतस्य सत्क्रियाः ।

अत्र स्त्रीपदमासुरादिविवाहोदापरम् । तदभावे शिष्यादयः ।
तथा च गौतमः । तदभावे शिष्यास्तदभावे ऋत्विगाचार्याधिति ।
तदभावे सखा जामाता च ।

सख्युस्तसन्नबन्धोश्च सखापि शशुररय च ।
जामाता स्नेहतः कुर्यादविलं पैतृमैधिकम् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणात् । तदुत्तरं स्त्रीहारी धनहारी च । तथाच
कार्ण्णजिनिः—स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात्पिष्टोदकक्रियाभिति ।
यदि धनहारी न करोति तदा राजा कारिण्योया । तदुत्तरं मार्कण्डेयेन-

सर्वाभावे च नृपतिः कारयेत्तरस्य रिक्थतः ।
तज्जातीयैर्नरैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।
सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः ।

अत्र रिक्थग्रहाधिकाराभावे यो धनहारी तस्य धनहारीत्यने-
नाधिकारो बोध्यते, न तु पुत्रादिषु मध्ये एको धनहारी अपरो न
तदा धनहार्येव कुर्यान्नान्य इति । अतएव—मार्कण्डेयपुराणे—

पुत्रो आता च तत्पुत्रः पत्नी माता तथा पिता ।

पित्रभावेषि शिष्यश्च कुर्वीरन्नौर्ध्वदेहिकमिति ॥

अत्र पुत्रपदं द्वादशविधपुत्रपौत्रपत्रोपलक्षणम् । आतपदं
सोदरासोदरोपलक्षणम् । एवं तत्पुत्रग्रहणमपि । पत्नीग्रहणं
दौहित्रस्य पत्न्युत्तरं आतुश्च पूर्णमधिकारस्य पूर्णमुक्तत्वात् ।

यथा व्रतस्थोपि सुतः पितुः कुर्यात् क्रियां नृप ।

एवं मातामहस्यापि दौहित्रः कर्तुर्मर्हति ॥

इतिपूर्वोक्तवाक्याच्च । एतदतिरिक्तेषु तु धनहार्यधनहारिणोर्मध्ये
धनहार्येव कुर्यादित्युक्तं द्वैतरिण्ये पितामहचरणैः अन्यो विस्तरस्तु
तत्रैव ज्ञेयः । अवनोपतिपर्यन्तेष्वधिकारिषु क्रियात्रैविद्येन
च्यवस्थोक्ता । विष्णुपुराणे-

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ।

आद्याहाद् द्वादशाहात् मध्ये यास्तु क्रिया मताः ॥

पूर्वास्ता मध्यमा मासि मास्येकोदिष्टसंज्ञिताः ।

प्रते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्तेता नृपोत्तराः ।

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानलिलैस्तथा ॥

तत्संघातगतैष्वैव राजा वा धनहारिणा ।

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैव चौत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथेति ॥

अत्र राजा धनहारिणा कारणीयेति व्याख्येयम् । तद्द्वारेति
यावत् । न तु स्वयं कर्तव्येति ।

सर्वाभावे च नृपतिः कारयेत्स्य रिक्थतः ।

तज्जातीयैर्नैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः क्रिया ॥

इति मार्कंण्डेयपुराणात् तज्जातीयैरित्युक्त्या न विजातीयैरिति गम्यते । सपिण्डीकरणं चिरकालादपि पुत्र एव कुर्यान्नान्यः । तदुक्तं- वायुपुराणे—

श्राद्धानि षोडाशादत्वा न तु कुर्यात्सपिण्डनम् ।

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ॥

इदश्च वाक्यं-सपिण्डोकरणविषये विशेषविधित्वात्पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यदिसाभान्यविधेरपवादकम् ।

काश्यादिषु गयायां च ग्रेतकार्यं तु यत्कृतम् ।

सपिण्डैरसपिण्डैर्वा पुत्रैरेव कुर्तं भवेत् ॥

इत्यादिषाक्यानि तु हेमाद्रिचादिभिरनादद्वत्त्वादनाकाराणि ।
साकरत्वेषि वा तोर्धप्रशंसापराणि । तस्मात्पुत्रासन्निधाने तद्विन्नेन
कृतेऽनधिकारिणा कृतमकृतमेवेति पतितादिकृतमिव पुनः पुत्रैर-
वर्तनीयमेव । ज्येष्ठे सति कनिष्ठेन विना निमित्तं कृतं
चेत्पुनर्जयेष्ठेनार्थनीयमेव । ज्येष्ठप्रात् कर्तृकता च—

यवीयसा कुर्तं कर्म ग्रेतशब्दं विहाय तु ।

तज्ज्यायसापि कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥

इति ज्येष्ठस्याद्वितीविधानादवगम्यते । अतएव मदनपारिजाते
एकादशाहादि ज्येष्ठेनैव कर्त्तव्यमित्युक्त्वा एकादशाद्याः
ऋग्मशो ज्येष्ठस्य विधिवल्किया इति प्रेचेतोधाक्यमुदाहृतम् ।

यदि कनिष्ठश्रावादिना षोडशश्राद्धानि कृतानि तदा ज्येष्ठेन सपिण्डनमेव कर्तव्यमित्यपरार्के । ‘श्राद्धानि षोडशापाच विद्धीत सपिण्डताम् । श्राद्धानि षोडशादत्वा न तु कुर्यात्सपिण्डनमित्यादिवायुपुराणादिवाक्येषु समानकर्तृत्व-श्रवणात् पूर्वोक्तमेव युक्तम् । एतदेकवाक्यतया प्रचेतोवाक्येऽपि एकादशाद्या इत्यनेन षोडशश्राद्धान्येव ग्राह्याणि न मैकोद्दिष्टादि । नच सपिण्डनस्य ज्येष्ठमात्राधिकारित्वेऽनधिकारिकनिष्ठकृत-सपिण्डनेन प्रेतत्वानिवृत्या कर्थं प्रेतशब्दत्यागेन ज्येष्ठस्य पुनरावृत्तिविधिरिति वाच्यम् । दशहोत्तरं दर्शे आहिताग्नेः कनिष्ठस्य पिण्डपितृयज्ञानुरोधेनाधिकारात् । तथाच कात्यायनः—

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीतार्दिनमान्विप्रो मातापित्रोः सपिण्डनमिति ॥

नासपिण्ड्यग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत्

न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम् ॥

इतिप्रजापतिवचनाच्च । नचैमे वचसी ज्येष्ठविषये एव आर-व्यपिण्डपितृयज्ञस्यानिर्वाहात्कनिष्ठेषीपि प्रवृत्तेरङ्गीकारादिति द्वैतनिर्णये पितामहचरणाः ।

ममत्वेवं प्रतिभाति “पितुः पुत्रेण कर्तव्याः पिण्डदानो-दक्रिया” इत्यादिवाक्यैः पुत्रमात्रस्य सर्वक्रियाखंधिकारप्राप्तौ “एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवल्किया” इत्यनेनैकादशाहादि-क्रियासु कनिष्ठं प्रत्यपवादे जाते एतद्वाक्यद्वयं प्रतिप्रसवविधित्वेन लाघवात्कनिष्ठं प्रत्येव प्रवर्तते । ज्येष्ठं प्रति त्वपूर्वविधिः स्यादनुवादो

वा तदुभयं क्रमेण गौरववैयथ्याभ्यामनुचितमिति । एवं पुत्राभावे तु पती
स्यादिति सामान्यतो देशान्तरस्थित्या नाशाद्वाऽसन्निधिरूपेऽभावे पत्या-
दीनामधिकारः । “प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपीति” सपिष्टै-
करणविषयेण देशान्तरकृतासन्निधिविषयेण विधिनाऽपोदितोऽगत्या
पुत्रनाश एवाधिकारो न देशान्तरस्थिते पुत्र इति अनधिकारात्कृतमपि
सपिष्टनं पुत्रेणावर्तनीयम् । एवं मासिकापक्षोऽप्यावर्तनीयः । तत्रापि
सपिष्टनाधिकृतस्यैवाधिकारात् । एवं कनिष्ठात्कृतमपि षोडशश्राद्ध-
सहितमावर्तनीयं ज्येष्ठेन । यदि तु कनिष्ठेन पिण्डपितृयज्ञार्थं क्रियते
तदा सपिष्टनमात्रमावर्तनीयं प्रेतशब्दं विना वचनात् । एकादशाह-
श्राद्धं तु येन केनापि कृतं नावर्तनीयम् । अभ्युदयार्थं तु कृते सपिष्टने
ज्येष्ठेन पुनरावर्तनीयम् । एवं पुत्रातिरिक्तकृतमपि—अयातयामं मरणं
न भवेत्पुनरस्य त्विति । सपिष्टीकरणस्य वृद्ध्युत्तरकरणे निन्दाश्रवणात् ।
“सपिष्टीकरणादर्वागपकृष्ट्य कृतान्यपि । पुनरप्यपकृष्ट्यन्ते वृद्ध्युत्तरनि-
षेधानादि” तिशाटच्यायनिना षोडशश्राद्धनिषेधात् । निर्वर्त्य वृद्धिं
तन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेदिति समृत्युक्तेश्च सकलशिष्टा-
चारोप्येवमिति पितामहचरणाः ।

ननु पुत्राद्यैरव चोत्तरेत्यादिशब्देन पौत्रप्रपौत्रयोर्धरणात्पुत्रादीनां
त्रयाणां दौहितैरेत्यनेन दौहित्रस्याप्यधिकारनियमात्कर्थं पती-
आत्मत्पुत्राणामुत्तरक्रियास्वधिकार इति चेत् वाक्यान्तरैरित्यवेहि ।
तथाहि—“अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी पुत्रकर्मसमाचरेदि” त्यनेन पत्न्या
अपुत्रेत्युक्त्या न पुत्रसन्निधाने प्रवृत्तिः । पितृव्यादीनां वार्षिकमेवाह-
जातूकर्पर्यः—

(७६)

पितृव्यभ्रातृपुत्राणां स्वपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृद्वज्ञवेत् ॥ इति ॥

क्षयाहप्रकरणे चास्य पाठान्न दर्शादिग्रासिर्भवति । तेन चावश्य-
कनामात्रं बोध्यते इति हेमाद्रिः । दाक्षिणात्यास्तु पार्वणस्या-
तिदेशमिच्छन्ति । सोऽपि ज्येष्ठानां कनिष्ठानां “पितृव्यभ्रातृमातृणां
ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् । एकोदिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्वणं मिथ”
इति जातूकर्णधर्यचनात् । इदं च द्वैतनिर्णये न लिखितं श्राद्धमयूसे तु
लिखितम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोदिष्टं न पार्वणम् ।

सपिण्डोकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ॥

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ।

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोदिष्टं न पार्वणम् ॥

इत्यादीनि कात्यायनसुमन्त्वादिवचनानि तानि तीर्थ-
महालयादिश्राद्धविषयाणीति प्रयोगपारिजाते ।

यत्तु—

अपुत्रा ये मृताः केचित्स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोदिष्टं न पार्वणम् ।

मित्रवन्धुसपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारेभ्य एव च ।

दद्याद्वैमासिकं श्राद्धं सांवत्सरमतोऽन्यथा ॥

इत्यापस्तम्बवाक्यम् । तद्वेमाद्रिणा वार्षिकप्रकरणे
पाठाद्वार्षिकविषयमपि पितृव्यादिपदाभावात्तदितिस्त्विषयं कनिष्ठ-
पितृव्यादिविषयं वा पूर्वोक्तजातूकर्णधर्यवाक्यात् । एतद्वाक्याभावेषि

वा द्वितीयजातूकर्णवाक्येषि पितृघटित्यतिदेशेन पार्वणौकोद्दिष्टयोः प्राप्तयोर्देशाचाराद्यवस्था ज्ञेया । मातापित्रोरपि वार्षिकश्राद्धे विहितयोः पार्वणौकोद्दिष्टयोर्देशाचाराद्यवस्थेति सर्वग्रन्थसिद्धत्वात् ।

यत्तु द्वैतनिर्णये आशङ्क्य समाहितम् आपरतम्बवाच्यं 'व्युक्तमाच्च
प्रमीतानां नैव कार्यासपिण्डते' ति वाक्यस्य पितृब्रातुभर्तृ व्यतिरिक्तब्रातु
पितृव्यादिविषयतायाः कालादर्शादावुक्तत्वात्तद्विषयं योज्यम् । अतो
दाक्षिणात्यशिष्टानां भ्रात्रादिवार्षिकपार्वणानुष्ठानं शास्त्रविशद्धमेव ।
तस्मादेवंसमाधेयम् । व्युक्तमादिति वाक्यमापस्तम्बवाक्यश्च 'अस्वर्गं
लोकविद्विष्टं धर्ममध्याचेरेन्न तु' इति योज्ज्ञवत्क्यस्मृत्या बाध्यते ।
यथा मधुपर्कादिषु गवालम्भ इति तदाशयं न जाने ।

इति श्रीमन्मीमांसकभट्टनीलकण्ठात्मजभट्टभानुकृतद्वैतनिर्णयसिद्धान्तं
संग्रहे आद्याधिकारिनिर्णयः ॥

॥ अथ मासिकापक्षनिपक्षनिर्णयः ॥

न नित्यानित्यसंयोगविरोधादपकर्षणम् ।

मास्यानां जातकर्मदौ सोमाङ्गानां यथाफले ॥

तथाहि यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्स यदि सोमं विभक्ष-
यिषेन्न्यग्रोधस्तिमिनीराहृत्य ताः संपिण्ड्य दधन्युन्मूज्य तमस्मै भक्षं
प्रयच्छेन्न सोममिति राजन्यवैश्यनिमित्ते विहिते फलचमसे सोमाङ्गा-
नां क्रयाभिषवादोनां यथा नित्यानित्यसंयोगविरोधाद्विधिर्न
प्रवर्तते तथा—

प्रेतश्चाद्वानि शिष्टानि सपिष्टीकरणं तथा ।

अपकृष्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दिमुखं द्विज!

सपिष्ठीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृष्यन्त वृद्धयुतरनिषेधनत् ॥

इतिशाटचायनिविष्यो 'र्निवर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि
न तन्त्रयेदिति कात्याघननिषेधस्य च सामान्यरूपत्वेषि
गर्भाधानपुंसवनसीमन्तजातकर्मनामान्नप्राशनादिषु न प्रवृत्तिः किन्तु
चौलोपनयनविवाहाधानेष्टपूर्त्तादिष्वेव निर्णयः । एवं सति दाक्षिणात्य-
मूर्द्धन्यतमानामाचारोप्यविगुणो भवति । यस्तु काचित्को जात-
कर्मादिष्यपि मासिकादपकर्षाचारः स जीर्णन्यायविरोधादुपेक्ष्य इति
द्वैतनिर्णये पितामहचरणाः । नित्यस्य सोमधर्मस्य क्रियादेरनित्य-
त्वेन फलचमसेन संयोगः सर्वथा विस्तृद्धः । नित्यक्रियादभिज्योतिष्ठो-
ममुपकुर्यादनित्यफलचमसद्वरोति वाक्यार्थोऽनुपपन्न इति यात् ।
एवमत्रापि । तथाहि—कालादर्शदेवयाज्ञिकानिवन्धनिर्णया-
मृतादौ मृताह एव मासिकापर्क्षः कार्यो नान्यतिथावित्युक्तम् । तथा
जातकर्मादिष्यधिकृतस्यैषापकर्षेष्विकारो नान्यस्य । नच जननात्पूर्व
जातकर्माधिकारोस्ति येनापकर्षे स स्यात् । यदा तु जन्मोत्तरं जात-
कर्माधिकारस्तदा सूतकेन प्रतिबन्धात्तन्निवृत्तौ चैकादशेऽहनि नियमेन
मृताहासंभवानित्यानित्यसंयोगविरोधः । जातकर्मणि नित्यमपर्क्षः
कर्त्तव्यः । स चानियममृताहप्राप्ताविति वाक्यार्थासंभव इति यावत् ।
एवं गर्भाधाने पोडशदिनावधि ऋतुकालेऽप्यनियम एव मृताहे । एवं
नामकर्मणि षष्ठे मास्यन्नप्राशनमित्यादिमासाधिकृतेषु यद्यपि बहुधा
मृताहसंभवस्तथापि यस्य मृताहो दर्शे शिशोस्तदुत्तरप्रतिपदि पष्टमास-
प्रवृत्तिस्तत्र मध्ये मृताहसंभवः । उत्तरदर्शे तु मासस्यैव सप्तमास्त्वान-

नियमेन मृताहसंभव इति पूर्वोक्तन्यायप्रवृत्तिरविहतेति न तत्रापकर्षः ।
 यत्र तु तृनीये वर्णे चौलमित्यादिषु वर्षादि विहितं तत्र नियमेन मृताह-
 संभवात्तत्रैवापकर्ष इति सिद्धम् । एवं यान्यनियतकालानीष्टापूर्तादीनि
 तत्राप्यपकर्षः नियमेन मृताहसंभवात् । ननु वर्षाधिकारिकेषु-
 पनयनादौ अष्टमवर्षान्तिममासे मुहूर्तोऽर्धवर्तश्च मासे कर्त्तुः
 पित्रादिमृतः तदा सपिण्डोकरणार्थमपकृष्य कृतानामपि मासिका-
 नामुपनयने वृद्धिश्राद्धनिमित्तापकर्षे मृताहसंभवात्पूर्वोक्तन्याय-
 प्रवृत्तिरितिचेन्न-एवंविधानितममुहूर्चावधारणस्य पुरुषापराग्यप्रभवत्वेन
 दशाहापकर्षकर्त्तव्यताविधिविधायकत्वाभावात् । अतस्तादग्निषये नवम-
 वर्ष एवोपनयनं कार्यमिति । तस्माच्चौलादिष्वेवापकर्षो न गर्भाधाना-
 दिषु । अत एव कालकाण्डहेमाद्रिकालादर्शप्रयोगपारिजातादिनिवन्धेषु
 गर्भाधानाद्युरुद्धयं चौलाद्येवोपात्तमपकर्षविधिविषयप्रदर्शनावसरे ।
 विस्तरस्तुद्वैतनिर्णये ज्ञेयः ॥

इति भद्रभानुकृतो मासिकापकर्षनिर्णयः ।

अथ सपिण्डोकरणकालः ।

तथाच-महाभारते—

सपिण्डोकरणं कुर्याद्यजमानस्त्वनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥

द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।

एकादशे वापि मासि मङ्ग्लं स्यादुपस्थितम् ।

एते सप्तकाला अनग्निमतोऽनग्निके कर्त्तरि-इच्छया
 विकल्प्यन्ते । हेमाद्रिस्तु-एतादशविषये पदेव कालानाह् । तत्रापि

अब्दान्तेऽभ्युदयप्राप्तौ च कालद्वयं मुख्यमेकादशाहदादशाह
त्रिषष्मासातुकल्याः अनग्निमान् अग्निमत्त्विपक्ष एव कुर्यात् ।

अनग्निस्तु यदा वीरं भवेत्कुर्यात्तदा गृही ।

ग्रेतश्चेदग्निमान्स्तु स्यात् त्रिपक्षे वै सपिष्ठनमिति ।

लघुहारीतोक्तेः । अत्राहिताग्नित्विपक्ष एवेति नियमो नत्वि-
तरस्यैव त्रिपक्षे इतिपूर्वोक्तभारतवचनविरोधात् । न तु पूर्वोक्तनियमे
त्रिपक्षे कृतसपिष्ठनस्य नैव स्यात्सपिष्ठनमिति वेन्न । नियमेन
पूर्वभाव्येकदशाहदादशाहयोरेव निवृत्तिः । न तु तृतीयमासादीनामुत्तर-
भाविना 'स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मण' इति मण्डनो-
क्तेस्तेषां गौणत्वोक्तेः । हेमाद्रिस्तु-पूर्णे संवत्सरे पृष्ठासे त्रिपक्षे
वेति गोभिलवाक्ये पूर्णपदस्य पृष्ठासत्रिपक्षयोरप्यनुषङ्गाशयेन
पक्षत्रये पूर्ण इति व्याच्यत्वयौ । तन्नेति पितामहचरणाः अनुषङ्गं
विनापि वाक्यपृष्ठनिसंभवादिति । पूर्णे संवत्सर इत्यत्र उत्तरेऽहनीति
ज्ञेयम् । 'पितुः सपिष्ठीकरणं वार्षिके मृतिवासर' इत्युशानो-
वाक्यात् । साग्निकस्तु कर्ता अनग्नेर्दादशाह एव कुर्यात् ।

यजमानोऽग्निमान्स्तु स्यात्प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिष्ठीकरणं सुतैः ॥

इति भाविष्यत्पुराणात् । अत्रापि द्वादशाहस्य मुख्यत्वं
प्रतिपाद्यते । तेन त्रिपक्षादयो गौणा भवन्त्येव । अत्र साग्निका
नग्निकपदानि-आहितानाहितपराणि । तथा च सुमन्तुः-

ग्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानग्निर्यदा भवेत् ।

सपिष्ठीकरणं तस्य कुर्यात्ततु तृतीयके इति ॥

कात्यायनः—

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शायथाविधि ।
 ग्रकुर्वीताग्निमान्विग्रो मातापित्रोः सपिष्ठनमिति ॥
 अत्रैकादशाहानन्तरं दर्शात्पूर्वं यस्त्विक्षिदिनं कालः ।
 या तु पूर्वमावस्या मृताहादशमी भवेत् ।
 सपिष्ठीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान् ।

इतिहारीतवाक्यम् । तस्य चैयं व्याख्या । मृताहादशमी
 (या रात्रिस्ततः) परा याऽमावस्येति । एवच्च साग्नेः पुत्रस्य पित्रोः
 सपिष्ठने कालत्रयं—द्वादशाहः, दशाहात्परं यस्त्विक्षिदिनं दर्शात्पूर्वं,
 दशाहात्परमावस्या, वेति हेमाद्रिः । मृताहादूर्ध्वदिनमारभ्य
 दशमी यामावस्येति व्याख्यानं कालादर्शमाधवयोः ।
 एवच्चैकादशाहदिनमित्येव फलितम् ।

सपिष्ठीकरणात्मेते पैतृकं पदमास्थिते ।
 आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पिष्ठयज्ञः प्रवर्तत ॥

इति गालच वाक्ये आहिताग्निपदादैपासनाग्निमतो न पिष्ठयज्ञ-
 नुरोधेनैतेषु कालेषु सपिष्ठीकरणं (किन्तु) दशाहान्तःपातिदर्शवल्लुप्यत
 एव पितृयज्ञ इति । यथानाहिताग्नेविंहितो 'यदहर्वा वृद्धिरापद्यत' इति काल
 आहिताग्नेर्न प्रवर्तते एवमाहिताग्नेरेव द्वादशाहादिनियमादनाहिता-
 ग्नेर्न प्रवर्तत इति । आहिताग्न्याधिकारिकद्वादशाहादिनियमावाधेनाषु-
 पष्टन्तौ पिष्ठयज्ञस्यानाहिताग्निकर्तृकपिष्ठयज्ञविधिना नियमबाधा-
 योगात् । उभयोराहिताग्नित्वे तु द्वादशाह एव सपिष्ठनम्—

साग्निकस्तु यदा कर्ता प्रेतश्चाप्यग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तथा कार्यं सपिष्ठीकरणं पितुः ॥

इति स्मृतेरिति माधवाविज्ञानेश्वरौ । अत्र पितुरित्युक्त्या
पितृभिन्नस्य साग्निकस्यापि कर्तुर्ने द्वादशाहनियमः । हे माद्रिकाला-
दर्शयोस्त्वेतद्वाक्यालिखनात्तमते उभयोः पितृपुत्रयोः साग्नित्वेषि न
द्वादशाहनियमः किञ्चन्नियम एव । नचात्र पूर्वयोर्मते पितृग्रहणमविवक्षि-
तम्, उभयोः साग्निकत्वस्याप्यविवक्षापत्तेः । नचैतदिष्टम् । तथा पूर्वयो-
रपि मते पुत्रग्रहणादेव साग्निकायाः पत्न्याः पुत्राभावात्पतिः करोति-
तदापि न द्वादशाहनियमः । किंच यद्यपि पितृग्रहणमुपलक्षणं
तदापि पूर्वोक्तद्वादशाहदर्शादिविधौ पिष्ठपितृयज्ञसिद्ध्यर्थत्वस्य सर्व-
ग्रन्थसंमतत्वात्तद्वाक्येषु साग्निकपदं विद्यमानाग्निपरं तेन विच्छिन्नाग्नेन
पूर्वोक्तो नियमः । एवं विज्ञानेश्वरमाध्वोक्तस्मृतावपि साग्निकपदं
विद्यमानाग्निपरं तुल्यन्यायात् । एवं च साग्निकायाः पत्न्याः
पतिकर्तृकसपिष्ठने द्वादशाहविद्यग्रहणेर्न द्वादशाहनियमः । न च
पूर्वोक्तलघुहारीतवाक्येऽनग्निकर्तृके सामनेः सपिष्ठने त्रिपक्षविधानात्
पूर्वविषये त्रिपक्षनियमः स्यात् ।

प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात्कर्तानग्निर्यदा भवेत् ।

सपिष्ठीकरणं तस्य कुर्यात्पत्ते तृतीयके ॥

इति सुमन्तुवाक्येऽनग्निपदेनानाहिताग्नेरेव ग्रहणात् (पूर्वार्द्धे आ-
हिताग्निग्रहणात्) । एवत्र -पत्युत्ताहिताग्नित्वाभावान्न त्रिपक्षनियमः ।
पूर्वोक्तवाक्ये विद्यमानाग्नित्वानियमान्न द्वादशाहनियमः । किञ्च -द्वा-
दशाहादिवत्साग्निकवाक्यानां कवचिन्मातापित्रोः कवचित्सुतैः पुत्रैः पितु-

रिति श्रवणात्सामिनकपदेन पुत्र एव च गृह्णते । एवं तत्प्रतियोग्यनग्नि-
पदेन पुत्र एव गृह्णते उपस्थितत्वादितिपतिकर्तृक्षमपिण्डने नोभय-
नियम इति सिद्धम् । एवं पत्न्यापि सामनेः पत्न्युः सपिण्डने न नियमो
द्वादशाहादीनामिति पितामहचरणाः । सम तु प्रतिभाति
पिण्डपितृयज्ञार्थं सामिनिकस्य कर्तुः सामनेनिर्गनेवा प्रेतस्य सपिण्डने
द्वादशाहादिविधिषु पितृग्रहणं पितामहप्रपितामहयोस्मुपलक्षणम् ।
पुत्रग्रहणं च पौत्रप्रपौत्रयोः तदेवताकपितृयज्ञानिर्वाहात् । यत्तु-
निरन्नेः सामिनिकप्रेतस्य द्वादशाहनियमस्तत्र न पितृग्रहणं न वा
पुत्रग्रहणमुपलक्षणं प्रमाणाभावादिति ।

इतिसाम्नेः पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां पितृतिरिक्तसपिण्डननिर्णयः ।

~~~~~

अथ कर्तृनिर्णयः ।

तत्र पुत्रः प्रवसन्नपि स एव कुर्यान्नान्यः-

श्राद्धानि पोडशादच्चा न तु कुर्यात् सपिण्डनम् ।

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि ।

इति वायुपुराणात् । वहुषु तु ज्येष्ठ एव कुर्यात्-

एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवल्कियाः ।

कुर्युनैकैकशः श्राद्धमालिदकं तु पृथक् पृथक् ॥

इति प्रचेतोवचनात् । अत्रान्त्यपादस्तु विभक्तभातुविषयः ।

न चात्रैकादशाहेषि ज्येष्ठनियमः ।

आदाहाद् द्वादशाहाच्च मध्ये यास्तु क्रिया मताः ।
 ताः पूर्वा मध्यमा मासि मास्येकोदिष्टसंज्ञिताः ।
 ग्रेते पितृत्वमापने सपिण्डीकरणादनु ।
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ।
 पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ।
 तत्संधातगतैश्चैव रक्षा वा धनहारिणा ।
 पूर्वाः क्रिया मध्यमाच्च पुत्रादैरेव चोत्तरा ॥

इति विष्णुपुराणस्थपराशरवाक्ये दशाहोत्तरसपिण्डीकरण-
 प्राप्तमाविमध्यमक्रियासु पितृनृपत्यन्तानाभिकारप्रतिपादनात् । अत्राद्वाद-
 शाहादित्यस्य वैयर्थ्यान्मासिमासीत्यविवितम् । नच वैपरीत्यं प्रथमोप-
 स्थितत्वात् । तस्माज्ज्येष्ठस्यैव सपिण्डनेऽधिकारः । सपिण्डीकरणभिन्नो-
 चक्रियासु तु विभक्ते ज्येष्ठे सत्यपि कनिष्ठस्यापि पुत्राभावे तु
 ‘पुत्रादैरेव चोत्तरा’ इत्यादिपदसंग्रहीतानां पौत्रप्रपौत्रपतीत्रात्-
 तत्पुत्राणां विष्णुपुराणवाक्योपाचादौहित्रतपुत्रयोश्चाधिकारः । न तु
 नृपत्यन्तामन्येषामपि । ज्येष्ठकर्तृकसपिण्डनेऽनुमतिद्वारा विभक्तकनि-
 ष्ठानामपि फलं भवत्येव ।

सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।
 द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥
 इति मदनपारिजाते मरीचिवचनात् ।
 कनीयसा कृतं कर्म ग्रेतशब्दं विहाय तु ।
 तज्यायसापि कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः ॥

इति वाक्यमपि ज्येष्ठाधिकारिकतायां प्रमाणम् । नच प्रेनशब्दहा-
नोक्त्या कनिष्ठस्याप्यधिकारः स्यादन्यथाऽनधिकारिकृतसपिण्डनेन
प्रेतत्वनिवृत्यनुपपत्तिः स्यादिति वाच्यम् । ऋद्धिकामानां विभक्त-
आतृकाणामपि पृथगधिकारोक्त्या ज्येष्ठासन्निधाने कनिष्ठकृतसपिण्डनेन
प्रेतत्वनिवृत्तौ वचनाज्ज्येष्ठस्यावृत्तिः । एवमाहिताग्नेरपि कनिष्ठ-
स्याधिकारः । स च ज्येष्ठासन्निधाने सूतकादिग्रतिवन्धे वा ।
एवं ज्येष्ठमात्रकर्तृकत्वे सपिण्डनस्य स्थिते क्वचिदपवादमाह—
लघुहारीतः—

भ्राता वा भातुपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सह पिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

अत्राभ्युदयिकश्राद्धे येषां देवतात्वं तेषामेव पितृत्वसिद्धाथ
लघुहारीतोक्ते । सपिण्डीकरणं कार्यं न तु यस्य कस्यापि सपिण्डस्य गृहे
वृद्ध्युपस्थितौ यस्य कस्यापि सपिण्डस्य सपिण्डनं कार्यम् । पूर्वोक्तहारीत
वाक्यं आत्राद्यपत्यसंस्कारविषयत्वेनाप्युपपन्नम् ॥

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥

इति कातीयेन आत्राद्यपत्यसंस्कारे संस्कार्यपितृभ्य एव श्राद्धो-
क्तेः । यस्य कस्यापि सपिण्डस्य गृहे वृद्ध्युपस्थितौ येन केनापि सपि-
ण्डने स्वपित्रादेः सपिण्डनं कर्त्तव्यमित्युच्यते इति णात्यैस्तदनुपपन्न-
मिति शूलपाणिमतमुपन्यस्य दूषितं द्वैतनिर्णये पितामहचरणौ ।
तथाहि—तस्याभावे तु तत्क्रमादिति कात्यायनवाक्यस्य द्वितीयव्याख्या
एवं कृता । तस्याभावे पितुरभावे तत्क्रमाधिकारिकमात्रपितैवोपनयेत्युच्चभि-

त्यादि पिता पितामहो भ्रातेत्यादिश्च यः क्रम उक्तस्तेन क्रमेण स्वपितृभ्य
एव दद्यान्नं संस्कार्यपितृभ्य इति तदा भ्राता चेत्यादि वाक्ये चाभ्युदयिक
श्राद्धे देवताभिन्नस्यापि सपिष्टस्य तत्कार्यमिति दाक्षिणात्याचारः
सुस्थ एव । इदञ्च सपिष्टनं नाभ्युदयिके देवतात्वसिद्ध्यर्थं किन्तु
कर्तुरधिकारसिद्ध्यर्थं समानकर्तृकत्वं तु कादाचित्कत्वेनाप्युपपद्यते ।
अत एवापराक्तउक्तं “श्राद्धानि पोषणशादत्वा न तु कुर्यात्सपिष्टनमि”
त्यत्र यदा कनिष्ठेन पोषण श्राद्धानि कृतानि तद्वाज्येष्ठेन सपिष्टनमेव
कार्यमिति । विस्तरस्तु द्वैतनिर्णये ज्ञेयः । पितृचरणैस्तु पूर्वमतमेव
श्राद्धमयूरे उक्तमिति संक्षेपः ॥

इति श्रीमन्मीमांसक भट्टनीलकण्ठात्मजभट्टमानुकृतद्वैतसिद्धान्ते
सपिण्डीकरणाधिकारनिर्णयः ॥

अथ प्रथमावृद्धे पूर्वाधानानधिकारप्रतिपादननिर्णयः ॥

पितुरब्दमिहाशौचं पष्मासं मातुरेव हि ।

मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥

अन्येषान्तु सपिष्टानामाशौचं माससम्मितम् ।

तथा च शान्तिकं कुर्यात्ततो लग्नं विधीयते ॥

अत्र पूर्वं प्रतिकूलस्यै चोक्तेर्मरणमात्रहेतुकं प्रतिकूलत्वे वर्षीया-
शौचावधिव्यवस्थानर्थक्यं स्यात् । अत इदमाशौचं तत्तद्वर्षीयवधिकं
यथा प्रतिकूलवैव्यादिस्त्रुचकं यथाचागतौ सत्यां शान्तिकादिप्रयोजकं च
तथान्यदपि यत्संगतिकं काम्यकर्माद्यनुष्ठानं पञ्चवर्षीयुपनयनं च तत्राप्य-

धिकार प्रतिवन्धकम् । एवञ्चापूर्वाधानसोमाद्यपि पित्रादिमरणोत्तरं वर्षादिपर्यन्तं न कार्यम् । न तत्र विवाहवच्छान्तिरुक्ता येन तां कृत्वाधिकारः स्यात् । अत्र कातीयाः—पित्रादिमरणोत्तरं वर्षादिमध्येपि निर्विगानमाधानं सोमाद्याचरन्ति । तत्र ग्रमाणोपन्यासं कुर्वन्ति । हेमाद्रावुशनाः—

पितुः सपिष्ठीकरणं वार्षिके मृतिवासरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत्प्राप्तिपि वत्सरात् ॥ इति ।

अत्राधानाङ्गभूतनान्दीश्राद्वाधिकारसिद्ध्यर्थसपिष्ठीकरणम् । नान्दीश्राद्वस्य वा पूर्वाधान एवाङ्गत्वं न पुनराधाने । तस्मादपूर्वाधाने सोमादि च प्रथमावदे कर्त्तव्यमित्याहुः । तन्न । अस्य च वचनस्य नपूर्वाधाने प्रवृत्तिः । तस्य सगतिकृत्वात् । किन्तु पुनराधाने तत्रापि पुनरुपनयनपुनर्विवाहयोरिव नान्दीश्राद्वं प्राप्तिसञ्चात् । अत एव लौगाक्षिः ‘स्नानाधानविवाहेषु नान्दीश्राद्वं विधीयत’ इत्यविशेषणैव नान्दीश्राद्वस्याङ्गत्वमाह नापूर्वविधान एवेति । अस्य विषयान्तरं द्वैतनिर्णये ज्ञेयम् ।

इति द्वैतनिर्णये पितृमरणप्रथमावदे पूर्वाधानानधिकार-
प्रतिपादनपरिच्छेदः ॥

अथ पिण्डपितृयज्ञे प्राशननिर्णयः ।

पिण्डपितृयज्ञे आश्वलायनसूत्रम्—“वीरं मे दत्त पितर इति पिण्डानां मध्यमं पत्नीं प्राशयेत् आधत्पितरो गर्भं कुमारं पुष्कर-स्त्रजम् यथा आसदिति अप्स्वितरावतिप्रणीते वा यस्य चागन्तुरलं-

काराभावः स प्राश्नीयात् महारोगाभितसो वा प्राश्नीयादन्यतरां
गतिं गच्छतीति ।” अस्यार्थो नारायणवृत्तौ वीरं स इति मन्त्रेण पति
मध्यमं पिण्डमादाय तां पत्नीं प्राशयेत् । आघृत इति मन्त्रं पत्नी
ब्रूयात् । इतरावाप्सु प्रक्षिपेत् । अतिप्रणिते वा क्षिप्त्वा दीपयेत् ।
अथवा—यस्यागन्तुकरोगादिकं चिनैवान्नेच्छाभावो जायते स चेतरौ
प्राशनीयात् अथवा महारोगेण क्षयकुष्टादिना पीडितः स प्राश्नीयादिति
अन्यतरां गतिं गच्छतीति स एवारोगी भवति छ्रियते वेत्यर्थः । अन्य-
तरां गतिं गच्छेदित्यस्य न पूर्वेणान्वयः । प्राश्नीयादिति पुनर्वचनादिति
वृत्तिकारः । अत्र पितामहचरणाः—अप्सु प्राशयेदिति णिजविव-
क्षया प्राश्नीयादिति स्त्रीकर्तृको व्यापारो विधीयते । अत एव यमः—
यथा च मध्यमं पिण्डं पत्नीं प्राश्नाति वायता ।
पुत्रकामा सपुत्रां तां कुर्वन्ति प्रपितामहाः ।

यत्तु—बृहस्पतिः—

पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यात्पत्नीं सुतार्थिनी ॥
आयुष्मन्तं सुतं सूते पशुमेघासमन्वितम् ।
धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्विकं तथा ॥
अत्र पत्नीकर्तृकादाने वीरं मे दत्त पितर इति मन्त्रोऽङ्गम् ।
न तु पतिकर्तृकभूमित आदाने । पत्नीकर्तृकादानं च भर्तुर्करादेव
न भूमेः । पतिकर्तृकपिण्डानरस्य विधानात् । तथाच—चाराहपुराणे ।
जुहते प्रथमं त्वमौ पत्न्यै देयं तु मध्यमम् ।
तृतीयमुदके दद्याच्छेषमालेहयेत्स्वयम् ।

आस्तम्बस्तु पतिकर्तृकदानेपि मत्रान्तरमङ्गत्वेनाह । अपा-
मोषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भमादधस्त्वेति मध्यमं पिण्डं
पल्यै प्रयच्छति आधत्त पितरो यथेह पुरुष आसदिति तं
पत्ती प्राश्नाति । अत्र तमिति तच्छब्देन दानसंस्कृतपिण्डस्य चिनियो-
जनं पत्तीकर्तृकप्राशनाङ्गं पतिकर्तृकदानं न तु काम्यं प्रतिपत्तिर्वा ।
“पत्न्यै प्रजार्थं दद्याद्वै मध्यमं मन्त्रपूर्वकमिति” ब्रह्माण्डपुराणवचने
फलश्रवणं तत्पत्न्याः पुत्रस्पृप्रजार्थित्वस्योपलक्षणम् । यद्यपि पूर्वोक्त-
यमादिवाक्ये प्रतिपत्तित्वमुक्तं तस्यापि पत्तीकर्तृकप्राशनाङ्गत्वमेव ।
न पिण्डपितृयज्ञाङ्गत्वं पूर्वोक्ततच्छब्दश्रूयमाणप्रकरणवाधात् ।

अव्वेदभिदानां विचार्यते । इदं प्राशनं क्रत्वर्थं पुरुषार्थं
चेत्युभयार्थमुत पुरुषार्थमेवेति । अत्र हेमाद्रिरुभयार्थत्वमाह ।
तथाहि—आश्वलाघनादिमूच्चे मध्यमं पत्ती प्राशयेदप्स्व-
तराविति प्रतिपत्तित्वावगमात् क्रत्वर्थत्वम् । “गृहीत्वा मध्यमं पिण्डं पत्ती
प्राश्नाति वाप्यता । पुत्रकामा सपुत्रां तां कुर्वन्ति प्रपितामहा” इत्यादि-
यमादिवाक्यैः पुरुषार्थावगमात् “एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्”
(४१३।५)इतिन्यायादिति पितामहचरणास्तु -केवलकाम्यत्वेन पुरु-
षार्थत्वमेवेत्याहुः । तथाहि शास्वान्तराधिकरणन्यायादग्निहोत्रादिवत्प्रति-
स्थतमेकमेव कर्म पिण्डपितृयज्ञारूप्यम् । तत्प्रकरणे पठितं प्राशनमपि तथा ।
अत्र सूत्रेणाकृतोपि फलसम्बन्धोऽर्थात्पिण्डान्मस्कृत्यं मध्यमं
वीरं मे दत्त पितर इत्यादावाधत्त पितरो गर्भं कुमारं यथा आसदिति
पुत्रकामां प्राशयेन्नैतदशुभश्राद्वे विवदं कुर्यादिति गृह्यपरिशिष्टेन
पूर्वोक्तयममनुवृहस्पतिवचनैश्च पुत्रस्पृफलसम्बन्धात्पुरुषार्थमेव प्राशनं

न क्रत्वर्थमपि । अत्र पिएडानां मध्यमं पर्तीं प्राशयेदिति स्फ्रेणोदेश्य-
विशेषसमर्पणात्तदाकाङ्गायां शाखान्तरस्थानीये मध्यमं पुत्रकामां पर्तीं
प्राशयेदिति परिशिष्टेन पूर्वोक्तमनुग्रहयमादिवाक्यैश्च पुत्रस्फल-
विशेषे उद्देश्ये उपसंहित्यते । न च “ शाखान्तरगतमपि यदज्ञं कर्मणः
स्थितम् । तस्यान्यत्रापि तादर्थ्यं प्राप्तं केन निवार्यत ” इति वार्तिकादङ्गा-
नामेवोपसंहार इति वाच्यम् । अङ्गग्रहणमाकाङ्गितार्थान्तरोपलक्षणार्थ-
मित्यस्य वार्तिक एवोक्तत्वात् । सा चान्यस्य विशेषाकाङ्गायामुपसंहारे
वीजम् ।

“सामान्यविधिरस्पृष्टः संहियेत विशेषतः ।
स्पृष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसंभव इति ।
अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति ।
गतं चान्यं च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवमिति वा ।

न च प्रकरणात्पिण्डं प्राशयेदिति द्वितीया श्रुत्वा च ग्रतिपत्ति-
त्वमेवेतिवाच्यम् । कस्मिंश्रुतेः सर्वायेन्द्रया प्रावल्यस्योक्तत्वात् ।
अत एव नोभयार्थत्वम् । यत्र हि प्रमाणयोस्तुल्यत्वं तत्रैकस्य
तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति न्यायः प्रवर्तते । यथा दध्ना
जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति वाक्यद्वयेन दध्नः
प्रकरणनिरासात्सन्निधिरपि निरस्तः । किं चैकस्य पिण्डस्य
संस्कार्यत्वेन प्राशनं प्रति प्राधान्यं प्राशनस्य फलार्थत्वे तं प्रति
गुणत्वं चेति वैरूप्यं च स्यात् । अतएव विज्ञानेश्वरेण-वैश्वदेवस्य
द्रव्यसंस्कारार्थत्वेऽन्नार्थता पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवार्थता द्रव्यस्यैति

वैरुप्पात् पुरुषार्थत्वमेवोक्तं वैश्वदेवस्यान्योपि विस्तरो द्वैतनिर्णये
ज्ञेय इति । प्रयोजनं तु विचारस्योभयार्थत्वेऽङ्गभूतमन्त्राद्युचारणा-
शक्तया पत्न्या प्राशनं कर्त्तव्यं पुरुषार्थत्वमात्रत्वे तु सत्यां कामनायां
सर्वाङ्गोपसंहारशक्त्यैव प्राशनं कर्त्तव्यमिति । विस्तरस्तु तत्रैव ज्ञेय
इति दिक् ।

मदीयनिष्कर्षशात्र— यथा—दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितेन
गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यनेन दर्शपूर्णमासप्रयुक्तप्रणयनाश्रितं
गोदोहनं पशुफलार्थं विधीयते । तथा पिण्डपितृयज्ञविधिप्रयुक्तपिण्ड-
दानान्तर्गतमध्यमपिण्डमाश्रित्य पत्नीकर्तृकं प्राशनं पुत्रफलार्थत्वेन
विधीयते । न तु प्राशनविधिप्रयुक्तं पिण्डदानान्तरं विधीयते । अत्र
चाश्रयत्वमशूधातोः सर्कर्मकत्वात् कर्माकाङ्क्षायां कर्मत्वेनान्वय एवा-
श्रयत्वं ननु फलाय विधीयमानो गुणोऽयं क्रियामयेक्षते स आश्रय
इत्येवंरूपम् । अत्र च सपुत्राया गतऋतुकालायाश्च नाधिकार
इति दिक् ।

द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसं प्रहे पिण्डपितृयज्ञप्राशननिर्णयः ।

॥ अथाग्नौकरणेऽग्निनिर्णयः ॥

अत्र विज्ञानेश्वरमते सर्वाधानिन आहिताग्नेर्दक्षिणाग्नावग्नौ-
करणम् । अर्द्धाधानिनः केवलस्मार्ताग्निमतश्च स्मार्ताग्नावेव । तथा च
मार्कंण्डेयः—

आहिताग्निस्तु ऊहुयादक्षिणाग्नौ समाहितः ।
अनाहिताग्निस्त्वौपसदेऽन्यभावे द्विजेऽप्सु वेति ॥

अत्र च कर्म स्मार्तं विवाहाग्नाविति सामान्यवाक्यमनेन
बाध्यत इत्युक्तम् । एवमेवापराक्षमृतिचन्द्रिकाप्रयोगपारिजातादिषु ।

हिमाद्रिस्तु सर्वाधानपक्षवदर्थाधानपक्षेऽपि दक्षिणग्नावेवाग्नौ
करणमित्यूचे । अत्र हेमाद्रिमतमेव युक्तिसहम् । तथाहि—कर्म स्मार्तं-
विवाहाग्नाविति वाक्यमर्द्धाधानिस्मार्ताग्निमतोः साधारणं
द्वयोरपि स्मार्तसत्त्वात् । तथा हि—आहिताग्निस्तु ज्ञुह्यादि-
दिति सर्वाधान्यर्द्धाधानिनोर्द्धयोरसाधारणम् । तथा चोभयोः
परस्परवाध्यवाधकभावे न किंचिद्विनिगमकमस्ति । तथापि—
अनाहिताग्निस्त्वैषप्रसद इति पूर्वोक्तमार्कण्डेयस्योत्तरार्द्धेन
कर्मस्मार्तमिति स्वविषयोपसंहृतं सदर्ढाधानिनं प्रति न प्रथर्ते ।
अतोऽर्द्धाधानिनापि ‘आहिताग्निस्तु ज्ञुह्यादक्षिणाग्नौ समाहित’ इति
वाक्याद् दक्षिणावेव होमः कार्यं इति सिद्धम् ।

अत्र केचिद्विज्ञानेश्वरमतमेवमुपपादयति । अनाहिताग्निस्त्वैष
सद इति यदि विधिः स्यात्तदा कर्मस्मार्तमित्यस्त्योपसंहारः । नचायं
विधिः । किन्त्वाहिताग्नेर्मार्कण्डेयवाक्यपूर्वार्द्धेन दक्षिणाग्निविधाना-
दनाहिताग्नेः स्मार्ताग्निमतोऽर्थप्राप्तः स्मार्ताग्निस्तस्यायम
तुवाद इति ।

तन्न । उपसंहाराभावेषि न विज्ञानेश्वरमतिर्थिनिगमकाभा-
वात् । हेमाद्रेष्यं दोषः समानं एवेति चेत्सत्यम् । तथापि
कर्मस्मार्तमित्यस्याग्नौकरणानन्यौकरणविषयत्वेन सामान्यशास्त्रत्वम्
आहिताग्निस्तु ज्ञुह्यादित्यस्याग्नौकरणमात्रविषयत्वेन विशेषशास्त्र-
त्वमतो बाध्यवाधकभावो युक्त एवेति सिद्धम् हेमाद्रिमतमिति ।

मम तु प्रतिभाति । अनाहिताग्निरत्वौपसद् इत्यत्राना-
हिताग्निपदमाहिताग्निभिन्ने शक्तं न तु स्मार्ताग्निभिति तेनाद्वा-
धानिनस्तत्पदेनाग्रहणान्न तस्य स्मार्ताग्नौ होमः । आहितग्निपदेन तु
सर्वाधानिवर्धाधानिनोपि शक्तयैवोपस्थापितत्वाद् दक्षिणाग्निरेव तस्य
प्राप्नोति अन्यथा पदद्वयेषि लक्षणा स्यात् सा चायुक्तेति दिक् ॥

इति भासुभद्रकृतद्वैतनिर्णयसंग्रहेऽग्नौकरणनिर्णयः ।

अथ मातपित्रोः क्षयाहसन्निपाते निर्णयः ।

अत्र भृगुः—

एककाले गतासूनां बूढनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेणाश्रपणं कुर्यातश्राद्धं कुर्यात्पृथक् पृथक् ॥
पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः परम् ।
तृतीयस्य ह्यं कुर्यात्सन्निपाते ह्यं क्रमः ॥

एककाले एकतिथावित्यर्थः न त्वेकल्पये । अत्र च कालादर्श-
स्मृत्यर्थसारपराशरमाधवमदनपारिजातेषु मरणपौर्वापर्यज्ञानेऽज्ञाने
वाऽबिशेषणादौ पितृश्राद्धं ततो मातुरित्युक्तम् । हेमाद्रौ तु मरण-
पौर्वापर्यज्ञाने मरणक्रमेण, तदज्ञाने तु पितृपूर्वकत्वमिति । अत्र यद-
नेनैतद्वचनमेवं व्याख्यातम् । पूर्वकस्य मुख्यस्यादौ द्वितीयस्य जघ-
न्यस्य तृतीयस्य जघन्यतरस्येत्यर्थं इति । तथा च पितुः सर्वपेक्षया-
मान्यत्वेन तस्य पूर्वं श्राद्धं ततो मातुस्ततः सप्तनीमात्रादीनाभिति

फलितम् । इदं भान्यत्वे न मुख्यत्वं पितर्येव किन्तु सर्वा-
पेक्षया मातुर्मान्यत्वेन तस्यामेव । एवं तस्या एव पूर्वं श्राद्धं
स्यात् । तथा च मिताक्षरायां मनुगौतमौ—

उपाध्यायादशाचार्यः आचार्याणां शतं पिता ।

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ॥

एते भान्यायथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसीति ।

पूर्वकादिशब्देषु लक्षणा च स्यादित्येतन्मतमयुक्तम् ।
तस्मात्कालादर्शपराशरमाध्वोदाहृतकार्णाजिनवाक्येन निर्णयः ।
तत्र “पित्रोः श्राद्धे समे प्राप्ते नवे पर्युषितेषि वा । पितृपूर्वं
सुतः कुर्यादन्यत्रासति योगत्” इति । समे एकतिथौ । पर्यु-
षिते-चिस्तन्तने । अत्र वाक्यद्वयं पादत्रयात्मकमेकम् । तुरीयपादात्मकं
द्वितीयमिति । अत्र हेमाद्रिमतमेवम्—मातापित्रोर्युगपन्मृतौ आद्यात्
कार्णाजिनवाक्यान्निर्णयः । तदितरयुगपन्मृतौ द्वितीयवाक्येनासन्ति-
योगान्निर्णयः । यथा—मातृसप्तीमात्रोरित्यादि पित्रोस्तादितरेषां च मरण-
पौर्वापयेण तु भृगुवाक्यान्निर्णयः । तत्रापि पौर्वापयनिश्चये—तेनैव
क्रमेण । तत्संदेहे तु पित्रादिपूर्वकमेवेति । कालादर्शादिमतेन प्रथमं कार्णाजिनवाक्यं पित्रोःक्रममृतौ युगपन्मृतौ च निर्णयकम् । तदितरेषामत्र
युगपन्मृतौ चोत्तरवचनं निर्णयकमासन्तियोगत् इति । भृगुवचनं तु
मातापितृभिन्नतुल्यासन्तिमदनेकपितृव्यानेकसपत्नानेकसपत्नमात्रादि
विषये योजनायमिति । अत्र पूर्वकस्य पूर्वस्येत्यर्थः । ज्येष्ठस्येति कलि-
तोऽर्थः । द्वितीयस्य कनिष्ठस्य । तृतीयस्य कनिष्ठतरस्येति । एवं च
तुल्यासन्तिविषये ज्येष्ठादिकमेणेतिफलितम् ।

अत्रोत्तरमतपेव सम्यक् एकभृगुवाक्यस्य संकोचात् । तथाहि—
भृगुवाक्यं हि मातापितृभिन्नतुल्यासत्तिमदनेकपितृव्यादिविषये
रांकोच्यत इति लाघवम् । पूर्वमतेतु कार्णाजिनिवाक्यद्वयं युगपन्मृति-
विषय एव संकोचनीयं संकोचोपि वाधविशेष एव । एकवाथेनोपपत्तौ
नानेकबाधो युक्त इति दिक् । विस्तरस्तु द्वैतनिर्णये वोध्यः ।

द्वैतनिर्णयसिद्धान्ते युगपत्त्वयाह्वाप्तौ निर्णयः ॥

अथान्वारोहणे निर्णयः ।

अत्र पतिभरणतिथावेवान्वारूढायाः पत्न्याः श्राद्धं पतिश्राद्धं
सह तन्त्रेण कर्त्तव्यम् । तत्र ब्राह्मणपिण्डानामप्यैक्यमिति हेमाच्छ्रुत्सा
रिणः । माधवादिमते तु ब्राह्मणपिण्डयोर्भेदो वैश्वदेवायज्ञानां तन्त्रतो
पितृमातामहयोर्दर्शश्राद्धवदिति । भिन्नतिथावन्वारूढायाः पृथगेव श्राद्ध-
मिति निवन्धकारः । पतितिथावेव वैश्वदेवायज्ञानां तन्त्रता ब्राह्म-
णपिण्डयोरैक्यमिति श्राद्धद्वयं तन्त्रेणानुतिष्ठन्ति दाक्षिणात्याः शिष्टाः ।
तथा च चन्द्रिकायां-गार्ग्यः—

एकचित्यां समाख्यां दम्पती निधं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तयोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक् ॥

भृगुरपि—

या समारोहणं कुर्याद्दर्त्तचित्यां पतिव्रता ।

तां मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।

प्रत्यब्दं च नवं श्राद्धं युगपत्तू समाचरेदिति ॥

अत्र पूर्ववाक्ये ब्राह्मणभोजनरूपप्रधानस्य श्राद्धशब्देनोपादानमो-
दनशब्देन च पिण्डदानस्य तथैव हेमाद्यादिभिर्व्याख्यानात् । अतस्तयो-
रेव पृथग्नुष्ठानं वैश्वदेवाद्यज्ञानां तु तन्त्रेणोत्तरवाक्ये पिण्डशब्दो
ब्राह्मणभोजनस्याप्युपलक्षकः । आभ्यां च शब्दाभ्यां तिथिमेदे तदमेदे
च तन्त्रता विधीयते । सा चाङ्गानामेव । प्रधानपृथक्त्वविधानात् ।

यत्—

मृताहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहणं एव तु ॥

इति लौगाद्विवाक्ये मृताहनीत्यस्य मृततिथेरेकं त्वमिति व्याख्या
नं कृतं कैश्चित् । तन्नैकतिथावन्वारोहणवदेशकालकर्त्त्वक्यन्यायेनैव
समासप्राप्तेरेतद्वचनमनर्थकं स्यादतो भिन्नतिथावेव सार्थकोऽयं समास
इति दूषणान्तराणि द्वैतनिर्णये एव द्रष्टव्यानि ।

अत्र पिण्डपदं श्राद्धोपलक्षकं तेन मृताहश्राद्धं समासेन नवश्राद्धं
तु पृथगित्यर्थः फलितः । ननु पतिमरणतिथावेव समासो न पत्नीमर-
णतिथावेव किं नियमकमिति चेत् । भर्तुमरणोत्तरं चिरकालेनान्वारु-
दाया अपि पत्न्या भर्तुमरणसमकालमेव मरणप्रतिपादकान्यर्थवाद-
वाक्यानि रत्नावल्यादिषु दर्शितानि श्राद्धमयूखे च । तथाच संदिग्धेषु
वाक्यशेषादिति न्यायाऽवतरणम् । यथाकाः शर्करा उपदधाति तेजो-
वै घृतमित्यनेन घृताक्तव्यं लभ्यते । एवमत्रापि वाक्यशेषात्पतिमरण-
तिथावेव पत्नीमरणावधारणात् तत्रैव पत्नीमरणात्त्रैव समासविधान-
मिति । एवश्चानेन वाक्येन साङ्गेसमासप्राप्तौ पूर्वोक्तमृगुगार्ण्य वाक्याभ्यां
ब्राह्मणभोजनपिण्डयोः पृथक्त्वं विधीयते । अतोऽङ्गेष्वसमास इति

फलितम् । अत्रापदि तु ब्राह्मणपिण्डयोरपि तन्त्रतारूपः समासो
भवति । तथा चाच्चिरस्मृतिः—

एकचित्यां समाख्यं मृतयोरेकवर्हिषि ।

पित्रोः पिण्डान् पृथग् दद्यात् पिण्डं वापत्सु तत्सुतः ॥ इति ।

अत्र पिण्डपदं श्राद्धोपलक्षकं श्राद्धप्रकरणात् । एवं भृगुवाक्येन
च श्राद्धं पृथगपदित्युक्तम् । पूर्वोक्तलौगाक्षिवाक्ये पृथगित्युक्तम् अनयो-
रप्यापदनापदित्ययत्वेन व्यवस्था ज्ञेयेति । इदं च समासविधानं मासिका-
ब्दिकोभयविषयं पूर्वोक्तभृगुवाक्ये ‘तां मृताहनि सम्प्राप्ते पृथक्पिण्डे
नियोजयेत् । प्रत्यवृद्धं च …’ इत्यस्य पृथगुपादानान्मृताहनोत्यस्य मा-
सिकविषयत्वम् । एवञ्चास्योभयविषयत्वसिद्धावापद्ये रदपवादकस्याप्य-
भयविषयत्वं सिद्ध्यति । अपवाद्यापवादकयोः समानविषयत्वनियमात् ।

हेमाद्रिनुसारिणस्तु—समासविधानमाब्दिकमात्रविषयमि-
त्याहुः । तन्मतनिराकरणं द्वैतनिर्णये बोध्यम् । मतान्तरनिराकरण-
मपीति । अन्वष्टक्यादौ यत्र मातुः श्राद्धं पृथगुक्तं तत्राङ्गानां तन्त्रता-
न्यायेनैव भवतीति दिक् ।

इदं च समासविधानमपुत्राया सप्तमातुरप्यन्वारूढाया भवति
पित्रोरित्यनुक्त्वा दम्पत्योरित्यनुक्त्वात् । सपुत्रायास्तु न कुर्यात्—

पितृव्यभ्रातृमातृणामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य श्राद्धादि पितृकृद्वेत् ।

इति जातूकपर्येनापुत्राया एव श्राद्धविधानात् । पितृव्यादित्यावश्य-
कत्वार्थमिति हेमाद्रिः । आवश्यकत्ववत्पार्वणधर्मातिदेशोपीति दाक्षि-

णात्या: तथैव शिष्टाचारात् । एव अविभक्तेन (१) सपत्नमात्रोर्मध्ये-
ज्येष्ठेन स्वमात्रा सह पितृश्चाद्वं समासेन कर्तव्यम् । कनिष्ठेन तु मातृश्चाद्वं
पृथगेव कार्यम् । यदि तु विभक्तस्तदा स्वमात्रा सह सोपि समासेन
कुर्यात् । इदमत्र वैषम्यं दुष्परिहरमेवेति केचित् । तथाहि । यदा
ज्येष्ठेन सपत्नमात्राऽविभक्तस्वमाता च पतिमरणतिथिभिन्नतिथावन्वा-
रुदा तदा पितृश्चाद्वं कर्तृत्वाभावात् कनिष्ठेन स्वमातुः पृथगेव
तन्मरणतिथौ श्राद्धं कार्यम् । विभक्तेन तु पितृमरणतिथावेवेति-
दोषो दुष्परिहर एवेति केचित् ।

इदं च वैषम्यं न दोषायेति तु मम प्रतिभावात् । यदा भिन्नतिथि
मृतयोरविभक्तस्य पितृश्चाद्वं कदाचिन्महालयादवेकाहोरात्रे तिथिद्वि-
यमपराह्नव्यापि भवति तदा देशकालक्रौच्यन्यायात्तन्त्रेण श्राद्धद्वयं
भवति । तथेहापि विभक्तस्य पितृश्चाद्वं पृथक्कर्तृत्वप्राप्त्या समासशास्त्रं
तं प्रति प्रवृत्तं तेन पूर्वोक्तरीत्या पतिमरणतिथावेव तन्त्रेणानुष्टानं शास्त्र-
सिद्धं न दोषावहमिति दिक् ।

इति श्रीमन्मीमांसक नीलकण्ठात्मज भट्टमानुकृते द्वैतनिर्णय-
संग्रहेऽन्वारोहणश्चाद्वनिर्णयः ।

अथ मातामहश्चाद्वं प्रौष्टपद्यां कार्यं न वेति सन्देहः ।

तत्र कार्यमिति केचित् । तथा हि “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र
मातामहा अपीति” धौम्यवाक्ये पितृशब्दः सपिण्डीकरणजन्यपितृ-
भावपरो न जनकपरो वहुवचनानुपपत्तेः । अतस्माद्विश्च पितृत्वं नान्दी-
मुखसंज्ञकचतुर्थपञ्चमपष्ठेष्वप्यस्तीति तत्र मातामहप्राप्त्या तदनुष्टानं

(१) क० पु० () एतन्मध्यस्थस्थाने ‘अविभक्तस्तदा’ इति पाठः ।

कार्यमेवेति । तदशुक्तम् । धौम्यवाक्ये यदि पितृशब्दः सपिण्डी-
करणजन्यपितृभावपरः स्यात्तदा “कर्षु समन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धं
योडशम् । प्रत्याबिद्कं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पठिति स्थितिः” इति कात्या-
यनवाक्ये योडशश्राद्धाद्येषु तादशपितृत्वाभावान्मातामहानां प्राप्त्य-
भावेन पर्युदासानुपर्णाच्चः स्यात् । कर्षु समन्वितं सपिण्डीकरणं तत्र
कर्षु संज्ञकगत्विधानात् । किंच महालयान्वष्टकायां जीवत्पितृकस्य-
मतृश्राद्धं विहितं तत्रापि मातामहप्राप्तिः स्यात्तत्र मातरि तादश-
पितृत्वस्य सत्यात् । तस्माद्गौम्यवचने पितृशब्दो जनकपरोप्य-
जहस्त्वार्थलक्षणया पित्रादित्रयपरः । तेन बहुवचनमप्युपपन्नम् ।
तत्त्वाविवक्षितमनुवाद्यगतत्वादेकोदिष्टयोडशश्राद्धेषु मातामहप्राप्तिपूर्वकः
पर्युदास उपपन्नः । तस्मात्प्रोष्टपदीश्राद्धे मातामहश्राद्धं नानु-
प्तेयम् । एवं च सकलशिष्ठाचारोप्यनुगुणो भवतीति दिक् । अमावास्या-
दिषु पित्रादीनां प्रत्येकं देवतात्वं न समुच्चितमित्यादिद्वैतनिर्णये ज्ञेयम् ।
अत्र नान्दीमुखानां सपत्नीकानां देवतात्वं केवलानां वेति विचारणीयम् ।

इति श्रीमन्मीमांसक भट्टरामलकपटात्मज भानुभट्टकर्ते
श्रोष्टपदीश्राद्धे मातामहानुष्टानपरिच्छेदः ।

ॐ ॥
अथ नान्दीश्राद्धनिर्णयः ।

अत्र कालादर्शे लौगाक्षिः—

नामान्नचौलगोदानसीमन्तोन्ययुरुसवे ।

अग्न्याधानविवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते ॥

अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टपूर्वे स्त्रिया ऋतौ ।

वृद्धिश्राद्धं प्रकृत्यात आश्रमग्रहणे तथा इति ॥

विवाहे पुत्रजनने पित्रिष्ठां सौमिके मरते ।

तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः ॥

इति मैत्रायणीयपरिशिष्टेन पट्स्वेव जीवत्पितृकस्याधि-
कारोक्तेराधानमहाकोटिहोमादिनवेशमप्रवेशारामोत्सर्गादितुलापुरुषा-
दिषु दर्शपूर्णमासादिषु नान्दीश्रादं न भवतीतिकेचित् ।

अत्रोच्यते—मैत्रायणीये षडिति न परिसंख्यायकं किन्तूपल-
क्षणमात्रं जीवत्पितृकाधिकारिश्रादानाम्, तानि मैत्रायणीयपरिशिष्ट एव—
अन्वष्टव्यां गयाप्राप्तौ सत्यां यच्च मृतेहनि ।

मातुः श्रादं सुतः कुर्यात्पितर्यपि च जीवति ॥ इति ।

षडित्यनेनान्यत्राधिकारनिषेधे ज्ञाधिकारो न स्यात् । आधानादौ
तु प्रथानेऽधिकारात्तद्वेष्वधिकारः सिद्धत्येवान्यथाऽधानस्य नित्य-
काम्यत्वादङ्गहोमे कलं न स्यात् । तच्चाग्रे वच्यते । तुलपुरुषादीनां
तु काम्यत्वमेव । किंच—

बृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत ॥ इति ।

संन्यस्तपतितपितृं प्रति देवताविधानमनुपयन्नं स्यात्
श्राद्धस्यैवाप्राप्तेः । भवन्मते कथं तत्राधिकार इति चेदित्थम् ।
देवताविधिवलात्तद्विधिकल्पनात् । अथवा सर्वेषि श्राद्धविधयो
जीवत्पितृका जीवत्पितृकसाधारण्येन प्रवृत्ताः । तत्र जीवत्पितृकस्य देवता
भावात्प्रतिबद्धाः देवतान्तरविधौ तु पुनः प्रवर्तन्ते । अत एव “सपितुः
पितृकुत्येषु नाधिकारः कथंचन” इति कात्यायनावच्चनम्,

(१०१)

दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं श्राद्धंचापरपश्चिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृष्णैश्च तर्पणम् ॥

इति मैत्रायणीयवचनपरिशृष्टवचनं चोपन्नम् । साधारणश्राद्ध-
विधीनां तं प्रत्यपृच्छौ तु निषेधानुपत्तिः स्यादिति । तस्मा-
त्पितृति जीवत्पितृकाधिकारिकश्राद्धोपलक्षणमेवेति सिद्धम् । अत्र
गयानिषेधस्तदुद्देशेन गत्वा श्राद्धं न कर्तव्यमिति । ‘गयां प्रसङ्गतो
गत्वा मातुः श्राद्धं समाचरेदिति’ समृत्यन्तरात् । तस्मादाधानाद्यज्ञ
भूतवृद्धिश्राद्धेषि जीवत्पितृकस्याधिकार इति सिद्धम् । अत एव—

निषेककाले सोमे च सीमन्तेन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

इति पारस्करवाक्यव्याख्याने सोमग्रहणमाधानानिहोत्रा-
शुपलक्षणमित्युक्तं हेमाद्रिणेति दिक् । विस्तरस्तु ब्रैतनिर्णये
बोद्धव्यः ।

इति वृद्धिश्राद्धे जीवत्पितृकाधिकारपरिच्छेदः ।

अथ विच्छिन्नहस्तादेराधानाधिकारनिर्णयः ।

दर्शेष्टि पौर्णमासेष्टि सोमेज्यामग्निसंग्रहम् ।

अग्निहोत्रं विवाहं च ग्रयोगे ग्रथमे स्थितम् ॥

न कुर्याज्ञनके ज्येष्ठे सोदरे चाष्टकुर्वति ।

क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेषि सोदरे ।

नाधिकारविद्वातोस्ति भिन्नौदर्येषि चौसे ।

पङ्गवधमूकवधिरपतितोन्माददूषणे ।

संन्यसते च्छिन्नहस्तादौ यद्वा पण्डादिदूषणे ।

जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम् ।

तयोस्त्वनधिकास्त्वान्नैतस्याधिक्रियाक्षतिः ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनोक्तेः विकलाङ्गज्येष्ठुभ्रातृकस्य तादृश-
जीवत्पितृकस्याविकलाङ्गादेराधानादिकरणेषि न कोपि दोषः । अप्र-
तिसमधेयाङ्गस्य भ्रात्रादेरनधिकारान्न कनिष्ठस्याधिकारप्रतिबन्ध इति ।

अत्र प्रयोगे प्रथमे स्थितमिति दर्शेष्वादिसम्बन्धासंभवा-
दानन्तर्याच्च विवाहेनैवान्वेतीति पितामहचरणाः । तेषामाशयम-
जानतो ममेष्वादिभिरपि यथासंभवमन्वयः प्रतिभाति । शास्त्र-
दीपिकायां वश्वाभ्याये यस्य त्वप्रतिसमाधेयमङ्गादिवैकल्यं स
काम्ये नाधिक्रियते । नित्ये तु कृताधानश्चेद्यथाशक्ति कुर्वन्नधिक्रियत
एवेत्युक्तम् । अत्र कृताधानश्चेदिति विशेषणादाधानात्पूर्वमङ्गादैकल्ये
आधानेऽनधिकार इति गम्यते । अप्रतिसमाधेयाङ्गविकलोप्याहिता-
निरधिक्रियते । आधानं तु न कुर्यात्स्यानैमित्तिकत्वादिति
तन्त्ररत्ने षष्ठाध्यायतृतीयपादाद्यधिकरणे आधानं भवतीति
स्पष्टमेवोक्तम् । तस्माद्वस्तद्वयसाध्यारणिग्रहणं च्छिन्नहस्तस्य
न संभवतीति तेनाधानं न कर्तव्यम् । एवं च चक्षुरादि-
साध्येषि तद्वन्नाधिकारः । अत एव प्रामाणिकपद्धतिकारणां
हस्ताभ्यां संगृहोति लेखः संगच्छते । नन्वनाहिताग्निता पण्यविक्रियः
परिवेदनभित्यादि स्मृतिष्वनाहिताग्निताया उपपातकेषु पाठाद-
वश्यानुष्ठेयत्वादिकलाङ्गस्याप्यनुष्टानं स्यादिति चेदुच्यते । यत्र

ब्रुत्पत्तिचाक्यं भिन्नं काम्यत्ववोधकं भिन्नं नित्यतावोधकं च
भिन्नं तत्र काम्यनित्यप्रयोगयोर्भेदः काम्यनित्यप्रयोगेण वा नित्य-
स्य प्रसङ्गसिद्धिः । यथाग्निहोत्रं जुहोतीत्यनेनोत्पन्नस्याग्निहोत्रस्य
यावज्जीववाक्येन नित्यत्वम्, अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यनेन
काम्यत्वम् । इह तु वसन्ते ब्राह्मणोग्नीनादधोतेत्याधानोत्पत्तिचाक्यम् ।
तत्रैवाग्नीनादधोतेतिद्वितीयाश्रुत्या भाव्यत्वावगमात्काम्यत्वं यादशमु-
त्पन्नं तादृशस्यैवोपपातके पाठेन नित्यत्वमपि कल्प्यत इति । नित्य-
काम्यप्रयोगयोर्न भेद इति यथात्रैवाकृतावाने सोदरे ज्येष्ठे विद्यमाने
कनिष्ठस्य प्रत्यवायः तथात्रापीति । तसादपतिसमाधेयाङ्गविकलस्या-
धानेऽधिकाराभावात् तादशाग्ने सोदरे सत्यसत्यपि कनिष्ठस्या-
विकलाङ्गस्याधिकार इति तेन चाधाने कृते न तस्य परिवेतृत्वं न तु
ज्येष्ठस्य परिविचित्वमिति दिक् ।

द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंब्रह्म हे आधानाद्यधिकारनिर्णयः ॥

अथापत्नीकाधाननिर्णयः

आहिताग्नेः पूर्वं पत्रो चेन्मृता तामाहिताग्निर्भिर्दहति
यज्ञपात्रैश्चेत्यादिवचनादग्निभिर्दग्ध्वाऽपत्तोकोप्याधानं कुर्यात् । तदुक्तं
भारद्वाजसूत्रे—‘तयोर्यः पूर्वं ऋयते तस्य त्रेतायां पितृमेधः
संपद्यते’ इत्युपकम्य यद्ययं कर्मण्यशक्त आत्मार्थमन्याधेयं कुर्यात् ।
अत्र दारकर्मासंभवे आत्मार्थात्मदाहार्थमेतत्संभवे तु पलीसाहित्ये-
नोत्पन्नमुभयार्थं न केवलप्रात्मार्थम् । अत आत्मार्थमित्यनेन विधु-
राधानमुच्यते । अत्राग्नेयाधेयमपूर्वाधानं पुनराधेयशब्दाभावादन-

योश्च भेदो दर्शितः श्रीरामांडारभाष्ये । अग्नीनां सम्भागेषु विधानेन स्थापनमग्नाधेयम्, पुनर्विधानान्तरेण स्थापनं पुनर्विधानं तस्यैव गुणविकार इति । अत्र पक्षद्वयं पत्न्या अपि प्राधान्यं तस्या अग्निसिद्धकामनाभावे त्वज्ज्ञत्वमिति । आद्ये पूर्वं मृताया अग्निभिर्दाहं कृत्वाऽपूर्वाधानं कुशादिपत्न्या सहितस्तद्रहितो वा कुर्यात् । द्वितीये तु पूर्वमृतां निर्मन्थयेन दग्ध्वा उत्सर्गेष्या तानग्नीस्त्यक्त्वा पुनराधानं कुर्यान्नापूर्वाधानम् । त्रिकाण्डमण्डनः—

पुनः परिणीयाधाने स्वामिनौ यदि सिद्ध्यतः ।

पत्न्यै मृतायै श्रोताङ्ग्नि द्व्यान्निर्मन्थयमन्यथा ।

तथैवानेकभार्यस्य यद्येकात्र ग्रमीयते ।

अनेकभार्यस्यापि द्वयोरपि प्राधान्ये ज्येष्ठा चेत्पूर्वं मृता तदा सर्वानिभिस्तां दग्ध्वा कनिष्ठया पुनराधेयं कुर्यात् । कनिष्ठा चेत्पूर्वं मृता तस्यै अर्द्धाग्नीन्दत्वाऽर्द्धाग्निषु नित्यहोमादि कुर्यात् । द्वयोरन्यतरस्याप्राधान्ये तु निर्मन्थयेन दाहो न पुनराधानम् । द्वयोः पूर्वमरणेऽग्निभिर्दाहः । कुशपत्न्या सहाधानमिदं च प्राधान्ये । अज्ज्ञत्वे निर्मन्थयेन दाह उत्सर्गेष्टः पुनराधानं च । अत्र मतान्तरविरोधोद्भावनं तत्परिहारश्च द्वैतनिर्णये धर्मप्रकाशो च ज्ञेय इति । कुशादिमयी पत्नी चौक्ता कर्मप्रदीपे छन्दोगपरिशिष्टे—

मृतायामपि भर्यायां वैदिकाङ्ग्नि न हि त्यजेत् ।

उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेत् ।

उपाधिना कुशादिपत्न्येति व्याख्यातम् । अत्र यावज्जीवं समापयेदित्युक्त्या नित्यं एवाधिकार इति न भ्रमितव्यम् ।

(१०५)

रामोपि कृत्वा सौवर्णीं सीतां पहिं यशस्विनीम् ।

ईजे यज्ञैर्वहुविधैः सह भ्रातृभिरचितः ॥

इति ग्रन्थान्तरोक्तेः । अत्राग्निहोत्रादिचौपासनादिकमपि
भवति । तथा च भरदाजः—“यद्यमपतीकः स्यादुभास्यां तस्य
संस्कार औपासनार्निहोत्राभ्यासि”ति । अत्रापतीकोप्यग्निहोत्रमाच्चे-
दित्यैतरेयब्राह्मणभाष्ये । यदुक्तं पूर्वं मृताया अपि निर्मन्थयेन
दाह उत्सर्गेण्ठिः पुनराधेयेति तदङ्गत्वपक्षे इत्यमिति दिक् ।

इति श्रीमन्मीमांसकभट्टनीलकण्ठात्मज भट्टभानुकृते
विधुराधानाधिकारनिर्णयः ।

॥ अथ नित्यहोमविधिः ॥

तत्र होमकालमाह-आश्वलायनः—

सम्यङ्गनिम्लोचति र्वौ सायं च ज्ञहुयात्सदा ।

अथ प्रातर्हुनेनित्यमुदितेऽकें यथाविधि ।

विग्रः स्मार्ताग्निरेकाग्नावर्गिन्मानग्निषु त्रिषु ।

हुनेदाहवनीये चेत् क्रमैश्च ज्ञहुयुर्दिजाः ।

अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे कात्यायनः—

यावत्सम्यङ्गन भासन्ते नभरयृक्षाणि सर्वतः ।

लोहितत्वं च नापैति तावत्सायं तु हूयते ।

उदितेऽकें विशेषमाह मनुः—

रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।

उदितं तद्विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत् इति ॥

अयं पूर्वाधिरुतरावधिश्चनिकायां कात्यायनः—

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्गिरि भित्वा न गच्छति ।

तावद्रोमविधिः पुण्यो नान्यो उभ्युदितहोमिना ॥

एवं च हस्तपर्यन्तं यावद्विर्गच्छति तावत्प्रातः, यावद्रक्षिमापैति तावत्सायं, होमकालो मुख्यस्तदूर्ध्वं त्रिमुहूर्तं यावद् गौणः त्रिमुहूर्तं तदतिक्रमे प्रायश्चित्तमाश्वलायनसूत्रे—प्रदोषान्ते होमकालः संगवान्तस्तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात् । अत्र संगवान्त इत्यत्र बहुत्रीहिः प्रदोषान्त इत्यत्र तत्पुरुष इत्यर्थः । सप्तोक्तुं चाश्वलायनेन—

पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेत्त्रिमुहूर्तकः ।

स सायं होमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥

यश्च पाण्नाडिकः कालः पश्चादेवोदयाद्रवेः ।

स होमकालो विप्राणां संगवान्त उदाहृतः ॥

अत्र विशेषो गृह्यपरिशिष्टे—नित्यहोमकालमतीत्यमनस्वत्या जुहुयादादादशरात्रादूर्ध्वं पुनराधानं कुर्यादिति । “प्रायश्चित्तोत्तरमतीत्यहोमः कार्य” इति प्रयोगपारिजाते । यन्तु “आसायं कर्मणः प्रातः प्रातरासायकर्मणः । आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरादि” तिबौधायनवचनं तच्छासान्तरविषयमिति पारिजाते । सुदर्शनभाष्ये तु रात्रौ नवनाडीमध्ये विशाहोमसमाप्तौ तनमध्ये नित्यहोमः कार्यः नवनाडीनामतिक्रमे तु परेद्युः सायं सायं होमारम्भ इति । तदयुक्तम् । ‘लोहितत्वं च नपैति तावत्सायं तु हूयत’ इति कात्यायनवचनोक्तमुख्यकालेग्निसिद्ध्यभवेनाधिकाराभावान्न गौणकाले होमारम्भ इति पूर्णिमोत्तरद्वितीयादौ नक्ष-

त्राधाने दर्शपूर्णमासारम्भो न भवति मुख्यकाले ऽनधिकारात् । एव-
मौपासनारम्भोऽपि न भवति पुनराधाने तु भवति गौणकालेष्या-
रम्भ इति श्रीरामांडारादयः । आधानग्रभृतियजमान एवाग्नेय इति
श्रुतेर्युक्तं पुनराधानेपि गौणकाल आरम्भ इति पितामहचरणाः ।
वस्तुतस्तु एतस्याः श्रुतेर्ख्यवादत्वेन पुनराधानेपि नारम्भो गौणकाल
इति द्वैतनिर्णये त एव । तदुपपादनं तत्रैव ज्ञेयम् । यदपि रात्रौ
सुत्यासमाप्तौ ‘अथ सायमग्निहोत्रं जुहोति काले प्रातद्वैमभिति’ स्त्र
निर्देशाद् गौणकालेऽग्निहोत्रारम्भ इति अत्र श्रीरामणडारभाष्ये
पच्छद्यं कृतम् । एतदनन्तरं “संतिष्ठुतेऽग्निष्टोम” इति सत्रान्तरात् होमा-
न्तरमेवेदमग्निष्टोमाङ्गमिति नित्याग्निहोत्रमेवेदमिति पक्षान्तरमुक्त्वा
अस्मिन्पक्षे ऽस्य वचनस्य वैयर्थ्यात्तदलाद् गौणकालेऽप्यारम्भः तददूषण-
मपि भाष्ये एव ज्ञेयम् । तस्मात्परेयुः सायमेवारम्भः कार्य इति दिक् ।
अत्रैव त्रिमूहूर्तकालस्य मुख्यत्वमिति न अभितव्यम् । यावत्सम्यङ्ग-
भासन्ते इत्यादि कात्यायनादिवचनात्पूर्वकालस्य मुख्यत्वं त्रिमूहूर्तस्य
तु गौणत्वं ‘स्वकालादुत्तरो गौणःकाल’ इति भण्डनोक्ते । अत एव
श्रीमन्नारायणभट्टैः प्रयोगरत्ने स्पष्टमुक्तम् । मुख्यकालातिक्रमे
व्याहृतिहोम आज्येन त्रिमूहूर्तात्मकगौणकालातिक्रमे तु मनोज्योति
रिति मन्त्रेण चतुर्घटीताज्यहोम इति ॥

इति द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहे होमकालनिर्णयः ।

अथ दत्तकपुत्रग्रहणविचारः ।

तत्र प्रयोगपारिजाते दत्तकविधौ शौनकवाक्यं ‘दौहित्रो भा-
गिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयत’ इति । अत्र शूद्रस्यैवेमौ नान्येषामिति

नियमं केचिदाहुः । तन्न । अपिशब्देनान्येषामपि तत्प्रतीतेः । तस्मा-
द्वाक्षणादेरपि तौ भवतः । अत्र वैश्यानां वैश्यजातेषु शद्राणां शूद्रजा-
तिष्ठि” ति शौनकोक्ते: “सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु यथाविधि” इति
मनूक्तेश्च सजातीय एव भवति न विजातीयः । तत्रापि भ्रातुः पुत्रपौत्रा-
दिश्चैत्स एव । तदभावे दौहित्रभागिनेयौ । तदभावे अन्यसगोत्र-
सपिष्ठः । तदभावे सपिष्ठोऽसगोत्रश्चेति । अत्र सर्वत्र सन्निकृष्ट-
ग्रहणसन्निकष्टो नियामकः । एतदुपपादनं धर्मप्रकाशे वैतनिर्णये
च ज्ञेयम् । एकपुत्रेण पुत्रो न देयः “नैकं द्व्यादि” ति निषेधात् ।
ज्येष्ठोपि न देयः इति केचित् । अत्र दानेषिकारो मातापित्रोः—

माता पिता वा द्व्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।

सदृशं श्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्रिमः सुत ॥

इति मनुषाक्यात् । तयोरभावे भ्रात्रादेरपि । सधवाया मातुरधि-
कारो भर्त्रज्ञया । विधवायास्तु देवराज्ञया । तादृशसन्निकृष्टभावे
जात्यनुज्ञया तस्याप्यभावे स्वातन्त्र्येण । अत्र पुत्र एव दत्तको
न कन्येति व्यवहारमयूरवे पितृचरणाः । एतदुपपादनं तत्रैव
द्रष्टव्यमिति दिक् । दत्तकस्तु परिणीत उत्पन्नपुत्रो भवतीति
पितामहचरणाः ।

यत्तु-कालिपुराणे—

पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रां याति चान्यदा ।

चूडोपनयसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।

दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ।
 तदपि पञ्चमवर्षावधिकमेव तदुच्चरमनधिकारश्रवणात् । तथाहि—
 उर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ।
 गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेण्ठि प्रथमं चरेत् ॥
 धर्मप्रकाशे रमूतिवचनात् ।
 इति श्रीमन्मीमांसकभट्ट नीलकण्ठात्मज भट्टभानुकृते
 द्वैतनिर्णय-संग्रहे दत्तपुत्रकविधिनिर्णयः ।

अथ तीर्थयात्रानिर्णयः ।

तत्र जगद्गुरुभट्ट श्रीनारायणभट्टचिस्थलीसितौ प्रभासखण्डे ।

गत्वा पुण्यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।

लभते सुमहत्पुण्यं स्वर्गं चैव महीयते ॥

यश्चान्यं कारयेच्छकृत्या तीर्थयात्रां तथेश्वरः ।

स्वकीयद्रव्ययानाभ्यां तस्य पुण्यं चतुर्गुणमिति ।

अत्र पूर्ववचनेन साक्षाद्यात्राकर्त्तुरेव फलमुक्तम् । द्वितीय-
 वचनेन कारयेदिति णिजन्तेन प्रयोजककर्तुश्चतुर्गुणं फलं प्रति-
 पाद्यते । तत्र द्वितीयवाक्येन स्वतो यात्रार्थं प्रवृत्ताय यात्रार्थमिदं
 द्रव्यं संग्रदद इत्यसुक्त्वैवेश्वरार्पणबुद्ध्या द्रव्यदाने चतुर्गुणं फलं
 भवतीति प्रतिपाद्यते । तद् द्रव्येण यात्राकर्त्तुस्तु सुमहत्पुण्यमेवेत्य-
 विवादम् । प्रतिनिधिद्वारा यात्रायां तु कारयितुः सम्पूर्णफलप्रति-
 पादनादेतद्वचनस्तत्रावृत्तेः । गृतिकर्तुस्तु “षोडशांशं तु लभते यः
 परार्थेन गच्छती”ति पैठीनासिवचनात् षोडशांशमेव फलमिति
 केचित् । तन्नेति पितामहचरणा द्वैतनिर्णये । यत्रामनुदिश्यैव

द्रव्यदाने प्रतिग्रहीत्रा कदाचिदकृतायामपि यात्रायां तस्य फलं चतुर्गुणं स्यात् । तच्चानिष्टमेव सर्वत्रापि तथा प्रसङ्गात् । स्वकीयद्रव्ययानाभ्यामित्युक्त्या द्रव्यदानविध्यप्रतीतेश्च । तस्मान् पूर्वोक्तविषये चतुर्गुणं फलं किन्तु स्वप्रतिनिधिद्वारैव । यत्र स्वत्वापरित्यागेनैव मदीयान्यैवैतानि वाहनद्रव्यसेवकवस्त्रादिवस्तूनि गृहीत्वा मदीया यात्रा कर्त्तव्यायदधिकमपि द्रव्यं व्ययोभविष्यति तदपि मया देयं यथेच्छं त्वया व्ययः कर्त्तव्य इत्यादि प्रकारेण सहकुटुम्बविप्रद्वारा यात्राकारयितुश्चतुर्गुणं फलमनेन वचनेन प्रतिपाद्यते । द्रव्ययानपदे भूत्यादीनामुष्यलक्षके प्रतिनिधिद्वारा यात्रायां सम्पूर्णमेव फलं भृतिकर्त्तुः पोडशांशं फलमत्रापि न विवाद इति ।

मम त्वेवं प्रतिभानि । यदि स्वयं यात्रामारभ्य गच्छतोऽन्येषि प्रारब्धयात्रा ब्रह्मणाः प्रसङ्गमिलितास्तन्मध्ये यस्य कस्यचिद्विप्रस्य शरीरापाटवेन द्रव्याद्यभावेन च यात्राविघ्नं ज्ञात्वा स्वयमेव यदि स्वद्रव्ययानादिदानेन तदीययात्रां निविष्टतया कारयति स्वयं चाशक्तोपि यानान्तराभावेन पद्धत्यामेव गच्छति तदीयकुटुम्बस्य च निर्वाहं करोति तदा तस्य चतुर्गुणं फलमनेन प्रतिपाद्यत इति । एवं च सति प्रतिनिधिद्वारा यात्राकर्त्तुः सम्पूर्णफलप्रतिपादकवाक्यानामपि न वाधो भवति । प्रतिनिधिश्च नित्ययात्रायां ग्रारब्धकाम्ययात्रायां च भवति नत्वनारब्धकाम्ययात्रायां काम्ये कर्मणि वचनमन्तरेण न प्रतिनिध्युपादानं भवति तस्य तत्र प्रतिषेधात् । ननु प्रतिनिधिद्वारा यात्राकरणे अन्यैर्वचनैससम्पूर्णं फलमित्युक्तम् अनेन चतुर्गुणमुच्यते इति परस्परविरोध इति चेन्न पूर्वोक्तविशिष्टविषयकत्वमस्य

वचनस्य साधारणयात्राविषयत्वं सामान्यवाक्यस्येति न कोपि-
विरोध इति ।

‘तीर्थमर्द्धफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ।

यानमर्द्धं चतुर्थांशं छत्रोपानहमेव च ।

द्विर्भेजनं तृतीयांशं हरेतीर्थफलस्य च ।

वाणिज्यं त्रीन् यथा भागान्सर्वं हन्ति प्रतिग्रह इति ।

तथा-

यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव तु संयते ।

विद्या तपश्च कीर्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

इत्यादिवचनानि तद्वचवस्था चेत्यादि सर्वं त्रिस्थलीसेतौ
सामान्यप्रधड्के ज्ञेयमिति ।

अत्र पक्षत्रयमेकस्तावदप्रवृत्तमेव शिष्यादिकं प्रार्थनया
द्रव्यादिदानेन वा प्रतिनिधीकृत्य यात्रार्थं प्रेषयति । अस्मिन्पक्षे-
प्रतिनिधिना यजमानस्यामुक्ततीर्थयात्राफलप्राप्त्यर्थं यात्रां करिष्य
इति संकल्पः कार्यः । तत्पित्राद्युद्देशेनैव वृतश्चाद्वंकार्यम् । तीर्थे तु
यजमानपित्राद्युद्देशेन आद्वादि कृत्वा स्वपित्राद्युद्देशेनापि आद्वादि
कुर्यात् । तथाच—वायुपुराणे—स्वधनदानेन प्रेतप्रेरितं वणिजं गया-
गतं प्रक्रम्य—

आदौ गत्वा गयाशीर्णे प्रेतराजस्य पिण्डकम् ।

समदादू बन्धुभिः सार्द्धं स्वपितृभ्यस्ततो ददाविति ।

‘अत्र पोडशांशं फलं तस्य यः परार्थेन गच्छतीति,
पूर्वोक्तवचनात्प्रतिनिधेः पेडशांशं फलं यजमानस्य पञ्चदश इति

कोचित्कल्पयन्ति । यानमर्द्धफलं हन्तीत्यादिवप्यर्द्धफलकल्पयना वाह-
कादीनां स्यात्तस्मादेतद्युक्तमिति पिनामहचरणाः । अपरोपि
विशेषः । यदा प्रतिनिधिर्यानादिना यात्रां करोति तदा द्वयोरपि
फलं न्यूनमुभयोर्यानमर्द्धफलं हन्तीत्यादिवचनप्रवृत्त्यविशेषात् । एवं च
वाणिज्यादिष्पीति । एतेन यज्ञमानस्यैव फलं श्रुतमिति केषांचिदुक्तिः
परास्ता । एतत्प्रतिपादनविरतरो छैतनिर्णये ज्ञेयः ।

द्वितीयपक्षस्तु स्वार्थयात्रायां प्रवृत्तस्यैव यात्राकर्तुः स्वीयद्रव्य-
यानादिना यात्रासम्पादनम् । अस्मिन्पक्षे यथान्यं कारयेदिति वचन-
प्रतिपादितचतुर्गुणफलोद्देशेनास्यारव्ययात्रस्य यात्रां द्रव्ययानादिना
संपादयिष्य इति संकल्पः । विग्रस्य तु स्वफलोद्देशेन यात्रां करिष्य
इति । अत्र यानादिप्रश्युक्तफलन्यूनता यात्राकर्तुरेव न सम्पादयितुः
फलर्थविहितप्रश्युक्तयुक्त्यास्य संपादनव्ययापारस्य वैगुण्यादिति बोध्यम् ।
प्रतिनिधिपक्षे तु द्वयोरपि यात्रैव फलसाधनमतस्तद्वैगुण्याद् द्वयोरपि
फलवैगुण्यमिति विशेषः । अस्मिन् पक्षे यात्राकर्त्रा स्वपित्राद्युद्देशेन
आद्वादि कार्यं नेतरपित्राद्युद्देशेन ।

तृतीयस्तु पक्षः स्वार्थप्रवृत्तविचाहकर्त्रे द्रव्यदानवद्यात्राकर्त्रे द्रव्यं
देयमिति । अत्र यात्रार्थं द्रव्यमिदं तुभ्यं संप्रददे इति संकल्पः ।
आद्वादि यात्राकर्त्रा स्वपित्राद्युद्देशेनैव कार्यं यानादिप्रश्युक्तफलता-
रतम्यमपि तस्यैव । यात्रार्थद्रव्यदानरूपव्यापारस्यावैगुण्यात् न
द्रव्यदातुरिति । एतावत्परं यदि तेन यात्रा न क्रियते तदा एतस्य
फलाहानिर्न तु प्रत्यवायः किंचिद्दृष्टं भवति न वेति तु विचारा-
न्तरम् । यात्राकर्तुस्तु प्रत्यवायो भवत्यवेति । यथान्यं कारयेदिति-

वाक्ये अण्णन्तावस्थायां कर्तुर्षन्तावस्थायां कर्मसंज्ञा विधीयते ।
गतिबुद्धीत्यादिस्त्रेणात्र च क्रियासिद्धौ यः स्वतन्त्रस्तस्य कर्म-
संज्ञा स्वतन्त्रः कर्तेत्यनुशासनात् । सा चात्र न भवति । अन्य-
प्रयोज्यकर्तुः स्वातन्त्र्याभावात् । एवश्चान्यमिति द्वितीयानुपपन्ने-
त्याशङ्का तत्समाधानं च द्वैतनिर्णये ज्ञेयमिति विस्तरभयानेहो-
क्तमिति दिक् ।

इति द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहे तीर्थयात्रानिर्णयः ।

अथोपदेशिकसापिण्डचनिर्णयः ।

अत्र बहुषु स्मृतिषु असपिण्डां यवीयसीमिति कन्याविशेषणं
श्रूयते “एतैरेव गुणैर्युक्तः सर्वाः श्रोत्रियो वर” इत्यनेन यवीयस्त्व-
व्यतिरिक्तगुणा वरेऽप्यतिदिश्यन्ते । तथा च वरनिरूपितं कन्यायां
कन्यानिरूपितं वरे पृथगेव सापिण्ड्यं न तूमर्यनिरूपितमेकमेव येनै-
कतो निवृत्तमन्यतोऽपि निवर्तेत तथा सति उभयत्र विशेषणं व्यर्थं स्यात्
एवं सति विशिष्टतमदाक्षिणात्यानामेकतो निवृत्तं सापिण्ड्यं नान्यत इति
व्यवहारोऽप्यनुगुणो भवति । नचात्र नव्समासेन पर्युदासप्रतीतेः ।
पर्युदस्तानुष्ठाने दोषो न स्यात् “यथोपवासवता कार्यं सायं सन्ध्याऽहुती
विना” इत्यत्रोपवासवता सायंसंध्याहुत्योरनुष्ठाने न दोष इति वाच्यम् ।
सपिण्डोद्वाहे प्रायश्चित्तस्योक्तत्वादर्थं निषेधफलकः पर्युदासो ज्ञेयः । सा-
पिण्ड्यं चैकावयवानुवृत्तिलक्षणकमित्यादिसर्वं मिताक्षराधर्मप्र-
काशसंस्कारमयूखादिषु ज्ञेयम् । अत्र प्रयोगपारिजाता-
दिग्न्थेषु पञ्चमात्सप्रमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथेति सर्वसंभतम् ।
मातृतः पञ्चमादूर्ध्वं पितृतः सप्रमादूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तिरुक्ता ।

वच्चा वरस्य वा तातः कूटस्थादिदि सप्तमः ।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता सापिण्डं विनिवर्तते ॥
इत्यभिसम्मतिरपि चोक्ता । तथान्येऽपि विधयो लिखिताः

षड्विंशत्यन्मते-

तृतीया मातृतः कन्या तृतीया पितृतस्तथा ।
विवाहयेन्मतुः प्राह पाराशयोङ्गिरा यमः ॥

चतुर्विंशतिमते “तृतीयां वा चतुर्थी वा पक्षयोरु-
भयोरपि ” उत्तराद्दृं पूर्ववत् । पैठीनसिः “ त्रीनतीत्य
मातृतः पञ्च चातीत्य पितृत ” इति । चतुर्थीमुद्भवेत्कन्यां पञ्चमो
न तु पञ्चमीं पराशारमते पष्टीमित्यभ्यनुज्ञा विधयस्तान्
द्वृत्वा तथैवानभिज्ञाः केचिदनुतिष्ठन्ति । तन्न । शिष्टसम्मतं
नापि न्यायसिद्धम् । तथाहि पञ्चमात्सप्तमादितिवाक्ये मातृतः पञ्च-
मादूर्ध्वमुद्ब्राह्मा एवं पितृतः सप्तमादूर्ध्वमुद्ब्राह्मैत्युद्ब्राहो विधी-
यते इति चेन—तस्या अनुद्ब्राहे दोषप्रसङ्गात् । तस्मात्सप्तमा-
दूर्ध्वमेव पितृत उद्भवेत्पञ्चमादूर्ध्वमेव मातृत इति नियमो वाच्यः ।
तथा चासपिण्डामित्यनेन सहैकवाक्यतया सपिण्डा नोद्ब्राह्मैत्यत्र तात्पर्यं
फलितम् । असपिण्डामिति पर्युदासस्य निषेधफलकत्वमित्यस्य पूर्व-
मुक्तत्वात् एवं पैठीनसिवाक्येष्वि तृतीयपञ्चमपर्यन्तं निषेधः । एवं
चतुर्विंशतिमतवाक्येष्वि चतुर्थयोरुद्ब्राहे न तात्पर्यम् किंतु द्वितीया-
नुद्ब्राह एव । एवं च सर्वेष्येते निषेधा एव । न च सप्तमपञ्चमनिषेधेनैषां
वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । दोषाधिक्यकल्पनेनैषां सार्थक्यात् । यथा-
“नन्दासु नाभ्यङ्गम्युपाचरेत क्षौरं च रिक्तासु जयासु मांसम्” इत्यादि-

सामान्यनिषेधे पष्ठयादौ निषेधे सिद्धे पष्ठया: फलमनायुप्यमिति ।
 ‘पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां च विशारद । तैलं मांसं व्यवायं च
 क्षीरं च परिवर्जयेदि’ त्यादिविशेषनिषेधो दोषाधिक्यकल्पनया सार्थक
 इत्युक्तम् । हेमाद्रिणा तु-अभ्यनुज्ञाविध्यङ्गीकरे दोषाल्पत्वं
 वहुत्वं च कल्प्यमेव । किंच तृतीयाच्चतुर्थोपञ्चमीपृष्ठीनामुद्भावे एतैर्वाक्यै-
 विंहिते पञ्चानां सप्तानां च निषेधो व्यर्थं एव स्यात् । सप्तम्या अपि
 क्वचिद्विवाहविधानात् द्वितीयायामेवायं निषेधः पर्यवस्थति ।
 स च व्यर्थं एव । एतैरेव वाक्यैस्तनिषेधसिद्धेः । एतेन माधवा-
 चार्योक्तमेतेषामनुकल्पत्वमपास्तम् । यद्यद्ययमनुकल्पस्तथापि न
 ब्राह्मादिविवाहचतुष्टये किन्त्यासुरादिविवाह एव तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरे-
 वोक्तत्वात् । तैर्मातुलकन्याविवाहप्रतिपादनावसरे तेन च कन्यासंताने
 सापिण्ड्याभावादविवाहस्य सिद्धत्वादिति । दानात्सापिण्ड्यनिवृत्तिरप्य-
 युक्ता । प्रमाणाभावात् । तदुपपादनं द्वैतनिर्णये द्रष्टव्यम् । दौहित्रा-
 दीनां विवाहातापतेः । पञ्चमात्सप्तमादृर्घमित्यादिवाक्यादीनां वैयर्थ्या-
 पत्तेश्च । नचासुरादिविवाहः । मिताक्षरादिसर्वग्रन्थविरोधात् । तत्र
 हि पञ्चमात्सप्तमादित्याद्युक्तवा पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्त-
 थेत्याद्यर्वाक्निषेधार्थं न पुनर्विवाहप्राप्त्यर्थमित्युक्तम् । कन्यास-
 न्ताने सापिण्ड्यादशाहाशौचं प्राप्ते “संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनी
 सुते । संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थित” इत्यादिविधयो-
 ऽपवादाः इत्युक्तं संगच्छत इति दिक् ।

इत्यौपदेशिकसापिण्ड्यनिर्णयः ।

अथातिदेशिकं सापिण्डयं निरूप्यते ।

“पितृपत्न्यः सर्वा मातृस्तद्भातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृष्वसारः
तद्दुहितरथं भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि अन्यथा संकरिणः
स्युरिति” सुमन्तुवाक्योपाचैः सपत्नमातुर्भ्रातुभगिनी भगिन्याथ
दुहिता । तस्याथ—यान्यपत्यानि एतैरेव सह यस्य सपत्नमाता तस्य
सापिण्डयं प्रतिषाद्यते । यावद्वचनं वाचनिकमितिन्यायादिति प्रयोगरत्ने
प्रपितामहचरणाः । क्वैतनिर्णये पितामहचरणास्तु सुमन्तु-
वाक्योपाचतद्भातुतद्भगिनीतद्वैहितदपत्यानोतिपदैः सपत्नमाता-
महमारम्भं चतुःपुरुषपर्यन्तं तत्कुलं लक्षयित्वा तदुदेशेन मातुलमा-
तृष्वसुभगिनी भगिनेयपदैः लक्षितं चतुःपुरुषसापिण्डयं विधीयते ।
अन्यथोदैश्यविधेयानेकत्वकृतो वाक्यमेदो दुष्परिहरः स्यात् । नच लक्ष-
णा दोष इति वाच्यम् । अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्यध्य वहिर्वेदि इत्यत्र जात-
पुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यत्र च वाक्यमेदपरिहारार्थं सर्वमीमांसा-
ग्रन्थेषु लक्षणाखीकारात् । एवं च सति तद्दुहितर इत्यत्र दुहित्रा सह
सापिण्डयं तत्पुत्रेण सह सापिण्डयं नेति विरोधपरिहारोपि भवति । इदं च
सापिण्डयं विवाहप्रतिवन्धकं न सूतकाद्यापादकमिति सर्वग्रन्थसम्मतम् ।
विवाहप्रकरण एव पाठादित्याहुरिति । एवं च यस्य सपत्नमाता
तस्य तत्सपत्नमातामहकुले चतुःपुरुषं सापिण्डयं सिद्धम् । अत्र
कन्यायाः सापिण्ड्याभावेषि पूर्वोक्ते चतुःपुरुषपर्यन्तं विवाहो न भवति ।
तथा च मनुः—“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा
ग्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने” इति । एतदर्थको मदनपारि-
जातग्रन्थोपि सपत्नमातृपितृकुलजा स्वासपिण्डा मातृसगोत्रापि भवति ।

(११७.)

मातुरसपिण्डा चेति तत्र विवाहप्राप्तविद्मुच्यते “मातुरसपिण्डा” अस्यैव
व्याख्या कृता द्वैतनिर्णये । तथाहि । इदं च मनुवाक्यं वरं प्रात प्रव-
र्त्तते । तथा च—यस्य सपत्नमाता तं प्रति वचनमिदं व्यर्थं निरूपितं
सपत्नमातामहकुले चतुःपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यस्यैव विद्यमानत्वात् ।
तस्माद्वरस्य या माता तस्माः या सपत्नमाता तस्मिन्कुलजेति व्याख्ये-
यम् । मातुरसगोत्रा वरस्य मातुरसगोत्रा । तस्याश्च सपिण्डा भवन्ती
वरस्य सा असपिण्डेति विवाहप्राप्तौ मनुवाक्यम् । नचैतद्वचनौपदेशि-
कसापिण्डे चातुर्तः पृष्ठवरस्यपितृतोऽष्टमवरस्यापि निषेधः कुतो न
स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तमदनपारिजातग्रन्थविरोधात् सकलशिष्टा-
चारविरोधाच्च । विस्तरेणोपपादनं द्वैतनिर्णये ज्ञेयम् । यद्विज्ञानेश्वर-
मेधातिथिप्रभृतिभर्या मातुरसपिण्डा मातुरो याऽसपिण्डा पञ्चमादृच्छ-
सा विवाहेति एवं पितुरसगोत्रा चेत्यत्रापि पञ्चमात्सप्तमादृच्छमित्येत-
देकवाक्यता कृता तत्परमतः न स्वभतमिति लक्षणाप्रसङ्गात् ।
मातृपदानर्थक्याचेति सापिण्ड्य इत्येतावतैवार्थस्य लाभसंभवात् ।
असिन्मते पूर्वोक्तोदाहरणे मनुवाक्यं न प्रवर्तते । पूर्वमते तु प्रवर्तते ।
मेधातिथ्यादिव्याख्यानस्य दूषितत्वादिमेव सम्यगिति दिक् ।

इति श्रीमन्मीमांसकभृत्यानुकृतसापिण्ड्यनिर्णयः ।

अथ ब्राह्मणस्य मांसभक्षणविचारः ।

तत्र मनुः-

यक्षरक्षः पिशाचान्नं मर्दं मांसं सुरासवम् ।

तद्वाक्षणेन नातव्यं देवानामशनता हविरिति ॥

यत्तु “प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया । देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् ” इति ।

यज्ञवल्क्योयं तत् क्षत्रियादिपरम् । अनेन हि देवपित्र्यं मांस-भक्षणदोषाभावकथनादन्यत्र दोष इति सामान्यतः सिद्धः पुनर्ब्राह्मणस्य निषेधो व्यर्थः सन् देवान् पितृन् समभ्यर्च्येत्यस्यापि निषेधो ब्राह्मणं प्रति भवति । नच यथा नन्दासु तैलाभ्यङ्गं नाचरेत् षष्ठ्यां तैलाभ्यङ्गं न कुर्यादित्यादिवच दोषाधिक्यं कल्प्यते तथेहापि कल्पनी-यमिति वाच्यम् । यत्र हि सामान्यतो यन्निषिद्धं तन्मात्रविषयता-विशेषविधेयर्थवत्ति । तत्रैव दोषाधिक्यं न सर्वत्र । अत्र तु देवपित्र्यं-मांसभक्षणविषयोप्ययं ब्राह्मणविशेषनिषेध इति न दोषाधिक्यकल्पनम् । अतएव “वर्जयेन्मधु मांसं च ब्रह्मचारी धृतव्रत” इत्यर्थकमनु-वाक्यव्याख्याने प्रोक्षिताद्यपि मांसं निषिद्ध्यत इति व्याचख्यौ मेधातिथिः स्मृतिचन्द्रिकाकारश्च । छागादेशीति । अत्र मेधातिथे-ब्राह्मणस्य मांसनिषिद्धविषय इति ग्रन्थो एतद्विरुद्धत्वादुपेक्षणीय इति वोध्यम् । यत्तु मनुवाक्यम्—

असंस्कृतान्पशून् मन्त्रैर्नाद्यादिग्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानाद्याच्छाश्वतं विधिमास्थित इति ॥

अत्र मेधातिथिव्याख्या पशुवन्धवैदिकयागशेषपशूनाम् वैदि-कादिमन्त्रैर्यें संस्काराः कृताः प्रोक्षणादयः कृताः तैः संस्कृतैः संस्कृतं पशुमांसं भक्षणीयं नासंस्कृतं सोतायज्ञादिपशूनां शाश्वतं नित्यवैदिक-मित्र्यर्थः । तद्यत्तरक्षेत्यनेन निषिद्धस्य प्रतिप्रसवः । स च यजमान-स्यैव न ऋत्विजामपि । तेषां शेषभक्षणविधिभिरेव सिद्धत्वादिति । तेषा-

(११९)

मध्ययं प्रतिप्रसव इति प्रकारान्तरं छैतनिर्णये शेयम् । तस्माद्विप्रस्य
श्रौतयज्ञव्यतिरिक्तस्थले सर्वथा मांसभक्षणं निषिद्धमिति सिद्धम् ।

ननु-

“नियुक्तस्तु यथान्यायं मांसं नाश्नाति मानवः ।

स ग्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ” ॥

इति मनुवाक्ये श्राद्धनियुक्तब्राह्मणस्याभक्षणे दोषश्रवणाद्यक्ष-
रक्ष इति पूर्वोक्तनिषेधस्य मनुवाक्यं वाधकं स्यादिति चेत्सत्यं
तथापि तद्युगान्तरविविषयम् ।

अच्चता गोपशूश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति निगमवाक्येन कलौ निषेधात् । एतेन प्राणात्यये
तथा श्राद्धे इत्यादि याज्ञवल्क्यमपि व्याख्यातम् । नच प्राणात्यय इत्य-
स्यापि तद्वाधकत्वमिति वाच्यम् । प्राणात्यये भक्षणे स्वल्पो दोष
इति कल्पनात् प्रायश्चित्तं भवत्येव । अत एव व्यवहारमिताक्षरायां
ब्राह्मणाद्यर्थे कूटसाक्ष्ये न दोष इत्युक्त्वा तत्कृत्वा प्रायश्चित्तं कार्यमवे-
त्युक्तं संगच्छते । न च यज्ञादावपि तथा स्यात् । श्रौतविधिना स्मृते-
र्वाधात् । तस्माद्यज्ञातिरिक्ते श्राद्धादावपि कलौ मांसं न भोक्तव्यम् ।
यजमानेनापि न देयमिति दिक् ।

इति श्रीमन्मीमांसकभट्टनीककण्ठात्मज भट्टभानुकृते छैतनिर्णय-
सिद्धान्ते ब्राह्मणस्य मांसनिषेधनिर्णयः ।

॥ अथ दत्ताप्रदाननिर्णयः ॥

तत्र याज्ञवल्क्यः—

स्वकुद्गम्बाविरोधेन देयं दासुताद्वते ।

नान्वये सति सर्वस्वं यज्ञान्यस्मै प्रतिश्रुतम् ॥

इति एतदेयत्वपेधमात्रेण च पुनः सच्चाभावात् पुत्रदाससर्वस्व-
प्रतिश्रुतेषु सत्त्वसङ्घावादिति व्याख्यातं मिताक्षरायां देयं प्रतिश्रुतं
चैवेति यद्यस्मै धर्मार्थे प्रतिश्रुतं तस्मै देयमेवेति एवकारव्युक्तमेण
व्याख्यातम् । तत्रैवान्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयमिति फलितम्
निषेधातिक्रमेण कृते दानेऽकृते वा प्रत्यवैति प्रतिग्रहीतुः स्वत्वमु-
त्पद्यते । अथवा—प्रतिग्रहीतुः स्वत्वं नोत्पद्यते । दाता तु न
प्रत्यवैति । उत दाता प्रत्यवैति । अन्यस्य न स्वत्वोत्पत्तिरिति त्रयः
पक्षाः । स्वत्वत्यागप्रतिग्रहैर्भिन्नावुभयोर्व्यापारौ मिलितौ दानम् ।
स्वत्वत्यागपूर्वकः परस्वत्वोत्पत्त्यन्तो व्यापारो दानमिति तल्पक्षणात् ।

तत्र यथानिषिद्धमहिष्यादिप्रतिग्रहेण प्रतिग्रहीतुदोषेषि दातुर्दानं
सम्पूर्णं भवत्येव । एवमिहापि दानान्निषेधातिक्रमेण कृते दाने दाता
न प्रत्यवैति तथेति प्रतिग्रहीतुः स्वत्वमुत्पद्यत एवेति प्रथमः पक्षः ।

द्वितीयस्तु स्वत्वमेव नोत्पद्यते दाता तु न प्रत्यवैति । तथा हि—
न हि स्वत्वोत्पत्तिर्दात्यऽन्तर्गता येन दानानुष्ठानमात्रेण स्वत्वोत्पत्तिः
स्यात् । किन्तु—यागफलसर्गादिवदानफलीभूता । दानं तु
परस्वत्वोत्पत्त्युद्देश्यकः परस्वत्वफलको द्रव्यत्यागानुकूलश्च व्यापार-
विशेषः । तत्रान्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयमिति निषेधमतिक्रम्य
कृते दाने फलीभूतं स्वत्वं नोत्पद्यत एव वृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया

(१२१)

अन्यायत्वात्प्रत्यवायो न कल्प्यत इति । असिन्पक्षे दृष्टार्थमेव दानं
नत्वदृष्टार्थमिति गोध्यम् ।

तृतीयस्तु दाता प्रत्यवैति प्रतिग्रहीतुः सत्वं नोत्पद्यते । अन्यस्मै
प्रतिश्रुतस्यान्यस्मै दाने प्रतिग्रहे च दण्डसरणात् । तथा च नारदः—

गृहात्यदत्तं लोभाद्वा पश्चादेयं प्रयच्छति ।

अदेयदायको दण्डस्तथा दण्डः प्रतीच्छक ॥ इति ।

रागाल्पोभाद्वयादापि स्मृत्यपेतादिकारिणः ।

सभ्या: पृथक् पृथग् दण्डाः विवादाद् द्विगुणो दम इति च ॥

अत्र निवन्धकरैर्दण्डस्य दृष्टार्थत्वेषि प्रायश्चित्तकल्पनाप्युक्ता ।
ततस्तत्रायं दोषोपि कल्प्यते । ततश्च दानप्रतिग्रहयोनिषेधात्ताद्वदाने
दाता प्रत्यवैति । प्रतिग्रहीतुः सत्वं च नोत्पद्यत इति सिद्धम् ।

यत्तूकं निषिद्धमहिष्यादिप्रतिग्रहेण सत्वमुत्पद्यते दानं सिद्धयती-
त्युक्तं तदेतद्विरुद्धम् । एतत्परिहासस्तु पुस्तकान्तरं दृष्ट्वा कर्तव्य इति दिक् ।

इति श्री श्रीभट्टभाऊकृतद्वैतसंप्रहे दत्तप्रदाननिर्णयः ।

अथ कर्तुः पत्न्यां रजस्वलायां क्षयाहश्राद्धनिर्णयः ।

तत्र हेमाद्राद्विशानोवाक्यम्—

अपत्तीकः प्रवासी च भार्या यस्य रजस्वला ।

सिद्धान्तेन च कुर्वात आमं तत्र विधीयते ॥ इति ।

इदं चामविधानं मासिकसांवत्सरभिन्ने । तथा च हारितः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तिम् ।

अमादिनियतं मासं मासमंवत्सराद्वते । इति ॥

श्राद्धविघ्नो भार्यारजोदर्शनादिः । माससंवत्सरयोः किं कार्य-

मित्यपेक्षायां स्मृत्यन्तरे उक्तम् ।

मृताहनि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहनीति ॥

इदं चैकभार्यस्य सहायिकारिश्राद्धं भार्यादूषणात् भार्यान्तरसन्चे
तु मुख्यकाल एव । अत्रान्नेनैव कुर्यादिति हेमाद्रिमतम् ।

यतु—

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला ॥

इति तत्पूर्वोक्तदर्शादिविषयकामाभावे ज्ञेयमित्यपि स एव ।
कालादर्शे “पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोप्यननिकः । अन्ने-
नैवाद्विकं कुर्यादेष्टा नामेन न क्वचिदि”ति वचनान्मुख्यकाल एव
कार्यामाद्विकम् । मृताहनि तु सम्प्राप्त इति पूर्वोक्तनिषेधस्तु यस्य—
मृतस्यापुत्रा कर्त्ती स्त्री भवति तद्विषयो द्रष्टव्यः ।

अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तु राबिदके ।

रजस्वला भवेत्सापि कुर्यात्तपञ्चमेऽहनीति ॥

श्लोकगौतमवचनादिति । अत्रापुत्रेति वाक्ये पाठान्तरं

पठन्ति केचित्—

श्राद्धीयेऽहनि सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तत्र न कर्तव्यं कर्तव्यं पञ्चमेऽहनीति ॥

अस्मिन्यन्ते यत्रामादिश्राद्धे आमं विधीयते । तत्रैव पञ्चमदिनरूपः
कालो विधीयते । एवश्चाद्विके श्राद्धं भार्यायाः रजोदाषे मुख्यकाले
अन्नेनैव कार्यं दर्शादिश्राद्धं पञ्चमेऽहनि आमेन कार्यमिति केचित् ।

वस्तुतस्तु—अस्मिन्पक्षे हेमाद्रिमत इव भार्यार्त्तवै पञ्चमदि-
नेऽन्नेनैव मासिकवार्षिके कार्ये मृतेऽहनीति स्मृतेः। न चास्य भार्या-
र्त्तवैश्वाद्विषयत्वं प्रमाणाभावात् अपुत्रेति पाठे तु मासिकाब्दिके
मुख्यकाले एव अनेन कार्ये मृतेऽहनोत्यस्यापुत्रेत्यनेनोपसंहारे एतस्य
भार्यार्त्तवैश्वाद्विषयत्वात् ।

माधवाचार्यस्तु पुष्पवदिति वचनात्कालादर्शकारमतमे-
वोपन्यस्य श्राद्धीयेऽहनीति पाठपक्षे हेमाद्रिवदेव श्राद्धविष्म
इति पूर्वोक्तवाक्यान्मुख्यकाले दर्शादिश्वाद्वमामेन कार्यं न तु
पञ्चमेहनि श्राद्धीयेऽहनीति सामान्यवाक्यस्य मृतेऽहनीति विशेष-
शास्त्रेण मृताहमात्रविषयत्वेनोपसंहारात् इति मतडयमुक्त्वा यदत्र-
समीचीनं तदग्राहामित्युपसंहृतम् । गौतमवाक्ये श्राद्धीयेऽहनीति पाठे
माधववक्तुव्याख्या युक्ता न कालादर्शक्रुतेत्युक्त्वा गौतमवाक्येनापुत्रेति
पाठपक्षे मृतेऽहनोत्यस्य स्वविषये उपसंहाराद्वार्यार्त्तकश्वादेपञ्चमदिन-
विधानं युक्तं ननु पुत्रकर्तृकश्वादे इति कालादर्शमतम् । हेमाद्रेस्तु
मतं रजस्वलायां भार्यायां भर्यन्तरसत्त्वे मुख्यकाल एव क्षयाहनि
आद्वं कार्यम् । तदभावे तु पञ्चमदिने दर्शादिश्वाद्वं तु मुख्यकाले
आमेन तदभावे हेत्वा ।

पितामहचरणास्तु—अपुत्रेति वाक्यमाब्दिकमात्रविषयं
मृतेऽहनीति वाक्यं तु मासिकाब्दिकोभयविषयं वित्तव्यादिश्वाद्व-
विषयं चातोधिकविषयत्वादस्य न पूर्वोपसंहारः । पुष्पवत्स्वपीति
वाक्यं तु मुख्यकाले गौणकाले च यत्राब्दिकं प्राप्तं तत्रा-
ममात्रविधायकं न मुख्यकाल एव श्राद्धविधायकं तसादपुत्रेत्यनेना-

पुत्राया आर्तवे भर्तुराबिदके पञ्चमदिनरूपः कालो विधीयते । मृतेऽहनी-
त्यनेन तु पुत्रादेः कर्तुः भार्यार्तवे मासिकाबिदकयोः पञ्चमदिनरूपः
कालो विधीयते इति हेमाद्रिमतभेव सम्यगिति आहुः । इदं पञ्चम-
दिनविधानं व्यासादिवाक्यैः प्राप्तानां कालानां वाधकमाबिदक-
मासिकयोर्विशेषविधित्वात् । व्यासः-

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने त्वन्तरा मृतस्थृतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वन्ति श्राद्धं चैके मनीषणः ॥

मारीचिः-

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपञ्चे विशेषतः ॥

अत्रिः-

तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव वा ॥

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

कुर्यादन्नेन कृष्णौकादश्या मिन्दुक्षयेपि वा ॥

तसांदेते कालाः पल्लीरजोदर्शने पञ्चमदिनासंभवे ज्ञेयाः ।

तत्रापि पञ्चमदिनसन्निहितः पूर्वविप्रकृष्टस्तदुत्तरमिति । एवं (मृते)

सूतके सूतकान्तो मुख्यस्तदन्तं यथासंभवं क्रमेणान्ये इति ।

इति श्रीमन्मीर्मासक भट्टनीलकण्ठात्मज भट्टभालुक्ते द्वैतनिर्णय
सिद्धान्तसंग्रहे श्राद्धविधेनिर्णयः ॥

॥ अथ स्तेयान्यमहापातके प्रायश्चित्तनिर्णयः ॥

स्तेयान्यमहापातकनिष्ठतिरिति कलिनिष्ठेषु पठितम् । अत्र
कोचित्—स्तेयान्यमहापातकसंसर्गे यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत्कलौ न
भवतीत्याहुः ।

पितामहचरणास्तु—

कुते तु मानवा धर्माख्येतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥

इति पराशरवाक्यम् । इदं च वाक्यं स्मृत्यन्तरविरोधे
प्रवर्तते । नत्वविरोधेऽपि प्रयोजनाभावात् । लघुपराशरः—

चतुर्विद्योपपन्नस्तु या विपद्वाद्यातके ।

समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥

मद्यपस्तु द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगां ।

चान्द्रायणे ततश्चीर्णे कुर्याद्वाक्षणभोजनम् ॥

अनडुत्सहितां गां च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ।

अत्र गौडीमाध्वादौ चान्द्रायणावृत्तिगोदानानेकत्वं च ज्ञेयम् ।

तत्र स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तगुरुत्वामनानात् ।

सुरापानं सकृत् कृत्वा ह्यनिवर्णा सुरां पिबेत् ।

स पाचयेदथात्मानभिह लोके परत्र च ॥

इत्यनुक्रमेण त्रिभिःश्लोकैर्ब्रह्ममद्यपसुरापप्रायश्चित्तानि विधाय
संसर्गे तत्प्रायश्चित्तं चाह स एव—

आसनाच्छ्रयनाद्यानात्संभाषात्सहभोजनात् ।

संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाभ्यसि ।

(१२६)

चान्द्रायणं पराकं च तुलापुरुषं एव च ।

गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ इति ।

अत्र संसर्गधिक्ये चान्द्रायणाद्यावृत्तिर्वेष्या । यथा—द्वादशाब्दसमता भवति । अत्रैतच्छ्लोकव्याख्याने माघवाचार्यैरुक्तं पूर्वोक्तस्तेयान्यमहापातकसंसर्गो महापापजनको न भवति पापसामग्रीत्वेन पापसामान्यजनकस्तु भवत्येव अतस्तत्रेदं प्रायश्चित्तं चान्द्रायणं पराकं चेत्यादि तदयुक्तम् । पराशरेणोपक्रम एवोक्तम्—

त्यजैदेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्रामत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥ इति ।

कृते संभाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥ इति ।

कर्त्तारं तु कलौयुगे इत्यस्यायमर्थः । युगान्तरे संसर्गदोषो देशादेः कलौ तु संसर्गकर्तुरेव दोषो न देशादेस्तमेव त्यजैदिति । अत एवोक्तश्लोके कृतादौ पतितसंभाषणादिमात्रेण दोषमभिधाय कलौ पतति कर्मणेत्युक्तं संगच्छते । अत्र कर्मणा संलापस्पर्शनिश्चास-सहयानाशनाद्युक्तसमुदायेनेत्यर्थः । यदि कर्त्तारं ब्रह्महननादिकर्त्तारमिति व्याख्यायते तदोपक्रमे संसर्गदोषस्योक्तत्वात्द्विरोधः स्यादिति तस्मात्पूर्वोक्तं एवार्थो न्याय्य इति । एतेन संसर्गदोषो नास्तीति माघवोक्तिः परास्ता । एवं च कलिनिषिद्धेषु न संसर्गदोष इत्युक्तिः देशादिसंसर्गदोषो नास्तीत्यवंपरा । एवं युगान्तरे संभाषणमात्रेण यो दोषः सोऽपि नास्तीत्यर्थः । एतेन कलिवर्जेषु संसर्गदोषः पापेष्वितिस्मृत्यर्थसारग्रन्थो व्याख्यातः । आसनाच्छ्रयनाद्यानात्स-

लापाङ्गोजनादध्ययनादित्यादिसमुदायसंसर्गस्तु कलावपि भवत्येव ।
अत्र पतितसंसर्गे चान्द्रायणादीनामभ्यासो द्वादशाब्दसमः कल्पनी-
यांशपापान्तरसंसर्गे तु स्मृत्यन्तरानुरोधेन क्वचिदभ्यासानभ्यासग्राय-
श्चित्तान्तरसमुच्चयो वा कल्प्य इति । अत एव मिताक्षरायां चान्द्रा-
यणं पराकं चेत्यादि हारीतवाक्यं तथा—

यत्रोक्तं यत्र वा नोक्तमिह पातकनाशनम् ।
प्राजापत्येन कुच्छेण शोधयेन्नात्रसंशयः ॥
इत्युशनसोवाक्यम् ।

एव एव सकृत् कुच्छो द्विरभ्यस्तः प्रमोचयेत् ।

विरभ्यस्तो यथान्यायं शूद्रहत्यां व्यपोहति ॥

इति हारीतवाक्यम् । पराको नाम कुच्छोऽयं सर्वपापग्रणाशन
इति मनुवाक्यं चोपन्यस्यैतानि प्राजापत्यादीनि महापापोपपापादिषु
सकृदभ्यासाद्यपेक्षया आदिष्टनादिष्टवतेष्वपि योजनीयानोत्युक्तं संग-
च्छते तस्मात्स्तेयान्यमहापापेषु पराशरेणैव प्रायश्चित्ताम्नानान्न कलौ
पराशरस्मृत्या विशेषशास्त्रेण स्तेयान्यमहापातकनिष्ठुतिस्त्येतत्सामा-
न्यशास्त्रं वाध्यते । तस्मात्स्तेयान्यमहापापेषु कलावस्त्येवेति सिद्धम् ।
नच सामान्यशास्त्रं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । स्तेयान्येत्यस्य हि इयं
निष्ठुतिर्नोपदेष्टव्या । अथवा—कृतायामपि तस्यां तैः सह व्यवहारो
न कार्यं इत्यर्थकरणात् । अयं च प्रकारो न्यायसुधाकारेणौदुम्बरी
सर्वा वेष्यितव्या औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्भायेदित्यत्र स्मृतिश्रुत्योविरोधे
द्वित्र्यङ्गुलं विहाय सर्वा वेष्यितव्या इत्यर्थकरणात्यदर्शित इति
सर्वाण्याङ्गनानां दुष्टैः संसर्गः शोधितैरपीति कलिवर्ज्यपैठीनसि-

स्मृतेश्चेति । यद्यत्र कलौ पाराशर इति पाराशरपदेन वृद्धपाराशरोपि गृह्णते । तदा तेन विशेषतो ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तविधानात्-द्विरुद्धं स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिरिति वाक्यं वाद्यते । तस्मात्पूर्वोक्तैव व्याख्या स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः सम्यैनोंपदेष्टच्या कृतापि वा न व्यवहारयोग्या परलोकसाधिका भवत्येवेति ।

अत्रेदं वोध्यम् ब्रह्मननादिना नरकभोगजनिका लोकव्यवहारप्रतिबन्धिका चेति शक्तिद्वयं जायते । तत्र प्रायश्चित्तैर्नरकजनिका नाश्यते न व्यवहारप्रतिबन्धिकेति विपरीतमेवेति केचिदिति दिक् । विस्तरस्तु द्वैतानिर्णये ज्ञेयः ।

इति श्रीमन्मीमांसकभट्टानीलकण्ठात्मजभट्टभानुकृते स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिनिर्णयः ।

द्रव्याणां माननिर्णयः ।

याज्ञवाल्यः—

जालदूर्यमरीचिस्थं च्यसरेणुरजस्स्मृतम् ।

तेऽष्टौ लिशास्तु तास्तिस्तो राजसर्षप उच्यते ॥

गौरस्तु ते त्रयः पृथ् ते यत्रो मध्यस्तु ते त्रयः ।

कृष्णलः पञ्च ते मापस्ते सुवर्णस्तु पोडश ॥

पलं सुवर्णाश्चत्वारः पञ्च वापि प्रकीर्तिम् ॥

इति सुवर्णपरिमाणमुक्त्वा रजतपरिमाणमुक्तम्—

द्वे कृष्णले रूप्यमापो धरणं पोडशैव ते ।

(१२९)

शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥

निष्कं सुवर्णाश्वत्वारः ।

इत्युक्त्वा तप्रमानमुक्तम्—कार्षिकस्ताप्त्रिकः पणः ।

अत्र द्वे कृष्णले इत्याख्य निष्कं सुवर्णाश्वत्वार इत्यन्तग्रन्थो
रजतपरिभाषापरत्वेन व्याख्यातो मिताक्षरायाम् । तथाच
रजतविषयाः शतमानपलनिष्कशब्दाः पर्यायाः संभवन्ति । एवं च
पूर्वोक्तपञ्चकृष्णलात्मकसुवर्णमायैः पोडशभिरेकः सुवर्णस्ते चत्वारः
पलं ते चतुःषष्ठिमाषा भवन्ति शास्त्रीयाः । लौकिकास्तु चत्वारिंश-
माषा ४० ते अष्टगुणिता विंशत्युत्तरा त्रिशती कृष्णलानाम् ३२० ।
राजतपलेऽपीयमेव संख्या संपद्यते न न्यूनाधिका वा तथा रूप्याध्य-
क्षस्तु नैषिकक इति त्रिकाण्डीकोशव्याख्यात्वाने निष्केष्वधिकृतो नैषिकक-
इत्यर्थाद्रजतसामान्यवाची अत्र निष्कशब्दः तथा चानेकाथो निष्कशब्दो
भवति । तथा च त्रिकाण्डीस्मरणम्—साष्टाशतसुवर्णानां हेम्न्यु-
त्तरोभिषणे पल इति । अत्र सुवर्णशब्दोरूप्यरक्तिकारूप्यमाषवचन इति
रायमुकुटः । मिताक्षरायान्तु, लौकिकदशमाषमितसुवर्णपरिमित-
रजतवचन एवेति । उभयवचनोऽपि ग्राह्य इत्युक्तं कर्केण । दीनार-
शब्दार्थं उक्तो हेमाद्रौ । दीनारोऽत्र त्रिभिर्यवैरष्टाविंशत्या परिकीर्तिः
सुवर्णसप्ततिमो लौकिकभागो रूप्यक इध्यते । अत्र सुवर्णशब्दो
दशमाषसुवर्णवचनः कार्षिपणपरिमाणमाह—

नारदः—

कार्षिपणो दक्षिणस्यां दिशि रूप्ये प्रवर्तते ।

पणैर्निंवद्दुः पूर्वस्यां पोडशैव पणाः स तु ॥

(१३०)

पोडशपणा अष्टो स्थूलठच्चूकाः ? ।
तावता लभ्यं रूप्यं दक्षिणस्यां कार्षीपणः ॥

क्वचिद्दशठच्चूकाः कार्षीपण इत्युक्तम् । अत्र लीलावत्या
पोडशपणात्मककार्षीपणस्य संज्ञान्तरपूर्वकं ताप्रनिष्कोऽप्युक्तः ।

वराटकानां दशकद्वयं यत्सा काकिणी ताश्च पणश्चतसः ।
ते पोडश द्रम्म इहावगम्यो द्रम्मैस्तथा पोडशभिश्च निष्क इति ॥

अष्टाविंशत्यधिकं शतं ठच्चूका भवन्ति । एते च स्थूलाः ज्ञेयाः ।
सुवर्णनिष्कर्षायशाक्षशब्दः । तथा च हेमाद्रौ निघण्डुः ।

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुज्जाः पञ्चाद्यमाषकः ।
ते पोडशोक्तः कषोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्यम् ॥

सुवर्णविस्तौ हेमोक्ते कुरुविस्तस्तु तत्पलम् ।
तुला ख्वियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला ॥

आचितो दशभाराः स्युः शाकटो भार आचितः ।
कार्षीपणः कर्षिकः स्यात्कार्षिकस्तात्रिकः पण इति ॥

भारस्यैवोदनौलिक इति संज्ञान्तरम् । अत्र परिमाणान्तर-
संज्ञान्तरविस्तारो छैतनिर्णये वोध्यः । एतेषामुपयोग उक्ते
मूल्याध्याये—

द्वात्रिंशत्पणिका गावश्चतुःकार्षीपणो वरः ।
वृषे षट्कार्षीपणका अष्टावनहुहि स्मृताः ॥

दशकार्षीपणा धेनोरख्ये पञ्चदशैव तु ।
हिरण्ये कार्षीपणकाः पणा नव तथाधिकाः ॥

वस्ते कार्षीपणस्त्वेकःस्थागेष्टो द्वादशावके ।

वृष्ण्यामर्द्धपञ्चशनमूल्यं कार्षीपणाः स्मृताः ।

निष्के पञ्चशदेव सुर्भजे पञ्च शतानि तु ॥

पञ्च कार्षीपणाः प्रोक्ताः दोलायां षड् रथे तथा ।

गृहेऽस्तै कार्षीपणकास्ताम्रे कार्षीपणः स्मृतः ॥

ताम्रे कर्षेषि च पण इति मूल्यप्रकल्पना ।

अधिकं कल्पयेन्मूल्यं नोनं विचानुसारत ॥ इति

कार्षीपणः कार्षिकः स्यात् कार्षिकस्ताम्रिकः पण इति निघण्टावुक्तो

यः पणयर्यायः कार्षीपणश्चात्र न ग्राह्यः । गोमात्रं मूल्यं द्वात्रिंशत्पणा-

स्तदधिकाया धेनोर्दश कार्षीपणाः इत्यनौचित्यं स्यात् । एवमन्यत्रापि

ज्ञेयम् । तस्मादत्राष्टदशठच्चूकात्मकः कार्षीपणो ग्राह्यः । गौतम-

मिताक्षरायां तु चतुःकृष्णल सुवर्णमाय इत्युक्तम् । 'कृष्णलस्तु

चतुर्थांशो मापस्येह प्रकीर्तिं इत्युशनोवाक्यात् । स तु सिंधुषष्ठे

एवेत्यादि पञ्चनद्यवच्छिन्नदेशविषयो नान्यत्रोति सप्रमाणमुक्तं

द्वैतनिर्णये ।

इति श्री भद्रभानुकृतद्रव्यमाननिर्णयः ।

अथ शतमुखदशमुखद्विमुखैकमुखकोटिहोमनिर्णयः ।

तत्र संवरणेन पृष्ठः सनत्कुमार उवाच ।

शताननो दशमुखो द्विमुखैकमुखस्तथा ।

चतुविंशो महाराज कोटिहोमो विधीयते ।

कृत्वा कुण्डशतं दिव्यं यथोक्तं हस्तसम्मितम् ।

एकैकस्मिन्ततः कुण्डे दश विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

सद्यः पक्षे तु विप्राणां सहस्रं परिकीर्तिम् ।

अन्यैरहोमिः कार्यं स्याद्वर्षकलादिकोऽपि वा ।
 तदा दशमुखः कार्यः कोटिहोमो महामते ।
 विप्राणां द्वे शते तत्र सुविभज्य नियोजयेत् ।
 अथ कुण्डद्वयं कृत्वा विभज्य च विभावसुम् ।
 शतं तत्र नियोजयं स्याद्विप्राणां प्रविभज्य वै ।
 यदा तु स्वेच्छया यज्ञं यजमानः समापयेत् ।
 कालेन महता राज्ञस्तदा चैकमुखो भवेत् ।
 न संख्यानियमश्वात्र ब्राह्मणानां नरोत्तम ।
 न कालनियमश्चैव स्वेच्छायज्ञः स उच्यते ।

इत्यादिना भविष्योत्तरे कोटिहोमो विस्तरेणोक्तः ।
 अत्रैकमुखे सकलधर्माम्नानात् स एव प्रकृतिरन्ये विकृतिभूता इति
 प्रतिपादितं द्वैतनिर्णये । ततश्चैकमुखविहितकुण्डमण्डपादीनां प्राप्तिः ।
 “उत्तमं शतहस्तं तु तदर्देन तु मध्यमम् । जघन्यं तु तदर्देन”
 इत्यादिना विहाता त्रिविधमण्डस्य प्राप्तिः । तत्र यथासंभवं शत-
 मुखादिषु विनियोगो ज्ञेयः । तत्र द्विमुखे-
 चतुर्हस्तप्रमाणेन आयामेन तथैव च ।
 मेखलात्रितयं तस्य द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ।
 मध्ये तु मण्डपस्यापि कुण्डं कुर्याद्विचक्षणः ।
 इति कुण्डविशेषमध्यदेशयोः प्राप्तिः । एकं दक्षिणतोपरमुत्तरत
 इति कुण्डद्वयं कार्यम् । दशलक्षमिते होमे पट्टकं तु प्रचक्षते ।
 यद्वा कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षाहुतौ क्रमादिति ।
 क्रमेण भविष्यत्पुराणतन्त्रसारोत्तमपरिमाणयुक्तकुण्ड-

द्वयशतसहस्रपञ्चाशद्वस्तमण्डवस्य मध्यमनवमांशे सुखेन निवेशः
 संभवति । पञ्चविंशतिहस्तपक्षे तु मध्यनवमागे ५षाङ्गलाष्ट-
 हस्ते पूर्वपश्चिमनवमाणयोः किञ्चिदिदं गृहीत्वा निवेशः कार्यः केवले
 तस्मिन्निवेशासंभवात् । सर्वथा मध्यमभागस्य वाधायोगाच्छेति । एवं
 दशमुखेषि कुण्डद्वयमध्ये नवमभागे निवेश्यम् । अवशिष्टकुण्डद्वयं पूर्व-
 पश्चिमनवमांशयोः कार्यम् । पूर्वदिक्स्थनवमांशे प्राकृती समचतुरस्ता
 चतुर्हस्तां देवपूजार्थी वेदिः कार्या । अवशिष्टानि षड्कुण्डानि पट्सु
 नवमांशेषु निवेश्यानि । वेदिः कार्येत्येतदुक्तोत्तरमवशिष्टानि पट्
 कुण्डानि । अवशिष्टेषु सप्तसु भागेषु मध्ये येषु केषु चिन्नवमां
 शेषु पट् निवेश्यानि । एकस्तु नवमांशे रित्त एव तिष्ठति प्रमाणव-
 लादिति द्वैतनिर्णयग्रन्थः स विचारणीय इति दशमुख एव शतहस्तः ।
 तदर्थं मण्डपक्षेतु षड्कराणि पञ्चकरणि वा यावन्ति मध्यमनवमभागे
 भवन्ति तावन्ति तत्र कार्याणि । पूर्वदिग्गगतनवमभागे वेदिः । अवशि-
 ष्टानि अवशिष्टभागेषु यथासंभवं कार्याणि । शतमुखे तु तत्करणे विशेष
 उक्तः । सद्यः पद्म एव 'कृत्वा कुण्डशतं दिव्यं यथोक्तं हस्तसम्मित-
 मि'ति । तत्रेदमनुपपन्नं हस्तमात्रकुण्डे लक्षाहुतय इति शोधदाहघृता-
 दिद्रव्यविषयमिदमिति केचित् । तन्न । घृतस्याविधानात् । प्राकृति-
 लवाधानुपपत्तेः ।

अपरे तु—

द्विहस्तमयुतं तच्च लक्ष्मोमे चतुर्ष्करम् ।

अयुते त्वथ होतव्ये कुण्डं स्याद्वस्तमात्रकम् ।

द्विगुणं लक्ष्मोमे तु कोटिहोमे चतुर्गुणमिति ।

ग्रन्थान्तरोक्तद्विहस्तादिविधिवलाद्वस्तसम्मितमित्यत्र द्विवचना-
न्तवहुवचनान्तो वा विग्रह—इत्याहुः ।

एकहस्तमेव कुण्डं कार्यं तच्च व्यापसमखातं पट्पञ्चचतु-
स्सिद्धयज्ञुलाभिः पञ्चभिर्मेखलाभिर्युर्तं कार्यं तिललक्ष्मोऽपि भव-
तीति न कार्यनुपत्तिरिति द्वैतनिर्णये पितामहचरणाः ।
तत्रैकहस्ते पञ्चदशांशखात एकाङ्गुलकण्ठे क्षेत्रफलं चतुर्विंशत्यधिक-
सप्तशीतिसहचतुर्दशसहस्राङ्गुलानि १४७२४ एतद्विगुणं २०४४८
एतस्मादधिकक्षेत्रफलं पूर्वोक्तहस्तकुण्डे भवतीति तदेव युक्तम् एकहस्ते
मेखलारहितसमखाते द्वयज्ञुलरहितकण्ठेऽङ्गुलानि चतुरधिकपञ्चशती-
सहैत्कोनविंशतिसहस्राङ्गुलानि १६५०४ अस्मिन्पक्षे आहुति-
परिमाणे स्वलं कल्प्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—शतं चतुः-
षष्ठिर्वा त्रीहितुल्यानां तदर्थेन तिलानामिति । वृहस्पतिरपि—

धान्यानां तु चतुःषष्ठिराहुतिः परिकीर्तिं ।

तदर्द्दं तु तिलानां स्यात्तदर्दं तु घृतस्य तु ॥

ततश्च चतुःषष्ठितिलानामाहुतिरितिपरिमाणाङ्गीकारेण द्विह-
स्तवदेकहस्तोपि लक्ष्मो मविष्यति । एतेषां च शतकुण्डे न
निवेश एव पञ्चविंशतिहस्तमण्डपे न संभवति । पञ्चाशद्वस्ताहुतोदेशिको
त्राद्विणानां मतः शतहस्त एव मण्डपः कार्यः ततः कुण्डानां निवेश-
मेवमाहुः केचित्—सर्वमण्डपस्य समाशेन शतं भागान्परिकल्प्यैक-
कस्मिन् भागे एकैककुण्डमिति । तदयुक्तम् । बहूनां कुण्डानां ग्रा-
कृतप्राप्तमध्यदेशबाधापत्तेः । तसादेवंप्रकारः कार्यः । तथा हि मध्य-
नवमभागे विशतिः कुण्डानां तद्यथा । पञ्चकुण्डानामेकानां दक्षिणो-

तरायता प्रथमा पद्मक्षिः कार्या । एवमन्यास्तिसः तत्र मध्यमनवमां शस्याषाङ्गुलाधिकतयस्तिंशद्वस्तमितत्वादक्षिणोच्चर्योद्दयोः कुण्डयोः स-माङ्गुलाधिकसार्द्धचतुर्हस्तात्मकमन्तरं तुल्यमेव भवति । प्राक् प्रश्नात्कुण्डयोश्च द्वयोद्दयोरष्टाषाङ्गुलाधिकसमसप्तहस्तात्मकं तुल्यमेवान्तरं भवति । तदन्तरं सावकाशतया प्रतिकुण्डाभिमुखपद्मक्षिद्वयस्तेषु होतुब्राह्मणोपवेशार्थं न भवति । एवं मध्यमनवमांशे विश्वतिकुण्डेषु निवेशनीयानि तत्रैकैकस्मिन्ननवमांशे मध्ये द्वे अष्टमु दिक्षवद्विवैव दश निवेशनीयानीति ।

अथान्यः प्रकारः शतकुण्डनिवेशस्योच्यते ।

मध्यनवमांशेऽष्टाविंशतिकुण्डानि निवेशनीयानि । तद्यथा— प्रथमा पद्मक्षिः सप्तानां कुण्डानां दक्षिणोच्चरायता कार्या । ततस्तिसः पद्मक्षयः एवमेव तत्र द्वयोद्दयोर्दक्षिणोच्चर्योः पद्मगुलाधिकद्विद्वस्तात्मकतुल्यमेवान्तरं भवति, अवशिष्टानि द्वासप्ततिकुण्डानि अवशिष्टेषु अष्टमु नवमांशेषु निवेश्यानि एकैकस्मिन्ननवमांशे नवकुण्डानीति तत्र मध्ये नवमांशनिविष्टानामष्टाविंशतिकुण्डानां बहिः परिधिरूपेण पोटशकुण्डानि भवन्ति तद्वहिः परिधिरूपेण चतुर्विंशतिः तद्वहिः परिधिरूपेण द्वात्रिंशदिति सोऽयमपि पक्षः प्रकृतिः पूर्वादिदिक्तचतुर्ष्ये क्रमेण ऋत्वेद्यादिहोतुब्राह्मणोपवेशनप्रामेर्मध्यनवमांशे दक्षिणान्तरयोद्दयोद्दयोः कुण्डयोः पद्मगुलाधिकद्विद्वस्तात्मकेऽन्तराले द्वयोद्दयोः स्वस्वकुण्डाभिमुख्योर्ब्राह्मणपद्मक्ष्योरूपवेशने कुण्डद्वयज्वालाभिः क्लेशसंभवादा दक्षिणाभिमुखोपवेश्या यजुर्वेदिनो नोपलभ्यन्ते । यदा वोचराभिमुखोपवेश्या अथवेदिनो नोपलभ्यन्ते । उभये वा

(१३६)

नोपलभ्यन्ते तदा द्रष्टव्यम् । चतुर्वेद्युपलम्भेतु प्राक्तन एव पक्षः सौक-
र्याद्वेदितव्य इति सम्यक् प्रतिभाति । अत्र केचित् तिलचर्वाज्य-
द्रव्येष्वादित्यादिनवग्रहा एव देवताः प्रधानभूताः । एवं समस्तव्य-
स्तव्याहृतिभिः क्रियमाणेऽयुतादिहोमे सूर्यादिनवग्रहा एव देवताः ।
तस्माच्चद्वै शेनैव त्यागः कर्तव्यः । इन्द्रादयो दिवपाला लोकपालाद-
यस्तु—अन्यदेवता इति । द्वैतनिर्णये पितामहचरणास्तु—
अयुतादित्याहृतिहोमे अश्रिर्वायुः सूर्यः प्रजापतय एव देवता
इत्याहुः । तदुपपादनं द्वैतनिर्णये एव ज्ञेयम् । अत्र ज्यायांसः—

एकस्थाने प्रणीतेणौ सर्वतः परिभाविते ।

होमं कुर्युद्दिजाः सर्वे कुण्डे कुण्डे यथोदितमिति ।

अग्निप्रणयनमाचार्येण कुण्डेऽनिस्थापनाज्यमागान्तं कुत्वा
अन्यकुण्डेष्वग्निप्रणयनं कार्यं ततश्चाज्यमागादिपूर्वाङ्गं स्विष्टकृदायु-
त्तराङ्गं च तन्त्रेणैव भवतीति केचित् । अपरे तु अग्निस्थापना-
नन्तरमेव आचार्यकुण्डादन्यकुण्डेषु अग्निप्रणयनं कार्यं ततश्च प्रति-
कुण्डं पूर्वोत्तराङ्गानां भेदेनानुष्टानमित्याहुः । अत्र मध्यकुण्डात्प्रणयनं
कार्यमिति केचित् । अन्ये तु नैऋतिकुण्डादित्याहुः ॥

इति श्रीमन्मीमांसकमद्वनीलकारणात्मजमद्भानुकृते द्वैतनिर्णयसि-
द्धान्तसंग्रहे कोटिलक्षायुतहोमनिर्णयः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं द्वैतनिर्णयसिद्धान्तसंग्रहः ।

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI
BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJA, M. A.

- No. 1—The Kirāṇāvalī Bhāskara, (किरणावली भास्कर) [वेशेषिक] a commentary on Udayana's Kirāṇāvalī, Dravya section, by Padmanābha Miśra. Edited with Introduction and Index by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1-12
- No. 2—The Advaita Chintāmaṇi, (अद्वैतचिन्तामणि) [वेदान्त], by Raṅgoji Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa Śastri Khiste Sāhityāchārya. Rs. 1-12
- No. 3—The Vedānta Kalpalatikā, (वेदान्तकल्पलतिका) [वेदान्त], by Madhusūdana Saraswati. Edited with Introduction etc. by Rāmājnā Pāṇḍeya Vyākaranāchārya. Rs. 1-12
- No. 4—The Kusumāñjali Bodhini, (कुसुमाञ्जलिबोधिनि) [न्याय], a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumāñjali, by Varadarāja. Edited with Introduction etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 2 - 0
- No. 5—The Rasasāra (रससार) [वेशेषिक], a Commentary on Udayana's Kirāṇāvalī, Guna Section, by Bhaṭṭa Vādīndra. Edited with Introduction etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1 - 2
- No. 6—(Part I)—The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक) [भीमांसा], by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhaṭṭa Umbeka. Edited with Introduction etc. by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt. Rs. 0-12
- No. 6—(Part II)— Do. Do. Rs. 0-12
- No. 7—(Part I)—The Yoginīhṛdaya Dipikā, (योगिनीहृदयादीपिका) [तन्त्र], by Amṛitananda Nātha, being a

- Commentary on Yoginīhrdaya, a part of
Vāmakeśvara Tantra. Edited with Introduction
etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1 - 8
- No. 7-(Part II) Do. Do. Rs. 1 - 4
- No. 8-The Kāvyaḍākini (काव्यदाकिनी) [काव्यशास्त्र], by
Gaṅgānanda Kavīndra. Edited with Intro-
duction etc. by Jagannātha Śāstri Hoshing
Sāhityopādhyāya. Rs. 0 - 10
- No. 9-(Part I)-The Bhakti Chandrika (भक्तिचन्द्रिका)
[भक्ति], a Commentary on Śāṇḍilyas Bhaktisūtras,
by Nārāyaṇa Tīrtha. Edited with a Prefatory
Note by M. M. Pt. Copināthā Kavirāja, M. A. Rs. 0 - 15
- No. 10-(Part I)-The Siddhāntaratna (सिद्धान्तरत्न)
[गौडीयवैष्णवदर्शन], by Baladeva Vidyābhūṣana.
Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt.
Gopinātha Kavirāja, M. A. Rs. 1 - 2
- No. 10-(Part II)— Do. Do. Rs. 2-12
- No. 11-The Śrī Vidyā Ratna Sūtras, (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [तत्त्व],
by Gaṇḍapāda, with a Commentary by
Śaṅkarāranya. Edited with Introduction etc. by
Nārāyaṇa Śāstrī Khiste, Sāhityācharya. Rs. 0 - 9
- No. 12-The Rasapradiपा, (रसप्रदीप) [अलङ्कार], by
Prabhākar Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc.
by Nārāyaṇa Śāstrī Khiste Sāhityācharya. Rs. 1 - 2
- No. 13-The Siddhisiddhānta Saṅgraha, (सिद्धिसिद्धान्तसंग्रह)
[नाथमार्ग], by Balabhadra. Edited with
Introduction by M. M. Pt. Gopinātha
Kavirāja, M. A. Rs. 0-14
- No. 14-The Trivenikā, (त्रिवेणिका) [अङ्कार], by Āśādhara
Bhaṭṭa. Edited with Introduction by Baṭukā-
nātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and
Jagannātha Śāstrī Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-14
- No. 15-(Part I)-The Tripurārahasya. (Jñāna-
Khaṇḍa) (त्रिपुरारहस्य, ज्ञानखण्ड) [तान्त्रिक दर्शन].

Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt.

Gopinātha Kavirāja, M. A.		Rs. 0-14
No. 15-(Part II)—Do.	Do.	Rs. 2 - 4
No. 15-(Part III)-Do.	Do.	Rs. 2 - 0
No. 15-(Part IV)-Do.	with Introduction, etc. by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.	
No. 16-The Kāvya Vilāsa, (काव्यविलास) [अलङ्कार], by Chirañjīva Bhāṭṭāchārya. Edited with Introduction etc. by Baṭukanātha Śarmā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha Śastri Hoshing Sāhityopādhyāya.		Rs. 1 - 2
No. 17-The Nyāya Kalikā, (न्यायकलिका) [न्याय], by Bhāṭṭa Jayanta. Edited with Introduction by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt.		Rs. 0-14
No. 18-(Part I)-The Gorakṣa Siddhānta Saṅgraha, (गोरक्षा-सिद्धान्तसंग्रह) [नाथमार्ग], Edited with a Prefatory Note by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.		Rs. 0-14
No. 19-(Part I)—The Prākṛta Prakāśa (प्राकृतप्रकाश) [प्राकृतब्याकरण]. by Vararuchi with the Prākrita Sañjivani by Vasantarāja and the Subodhini by Sandānanda. Edited with Prefa- tory note etc. by Baṭukanātha Śarmā, M. A and Baladeva Upādhyāya, M. A.		Rs. 2 - 4
No. 19-(Part II)	Do.	Rs. 2-12
No. 19-(Part III) Introduction etc. (In Preparation.)		
No.20-The Mānsatattvaviveka (मांसतत्त्वविवेक) [धर्मशास्त्र], by Viśvanātha Nyāyapañchānana Bhāṭṭāchārya. Edited with introduction etc. by Pandit Jagannātha Śastri Hoshing Sāhityopādhyāya, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares.		Rs. 0-12

- No. 21-(Part I) The Nyāya Siddhānta Mālā (न्यायसिद्धान्तमाला) [न्याय], by Jayarāma Nyāya Pañchānana Bhattachārya. Edited with Introduction etc. by Dr. Mangal Deva Śāstri, M. A., D. Phil. (Oxon), Librarian, Govt. Sanskrit Library, Saraswati Bhavana, Benares. Rs. 1 - 4
- No. 21-(Part II) Do. Do. Rs. 2 - 0
- No. 22-The Dharmānubandhi Ślokachaturdaśī (धर्मनुबंद्धोक्त्रुदर्शी) [धर्मशास्त्र], by Śri Śeṣa Kṛṣṇa with a commentary by Rāma Pañdit. Edited with Introduction etc. by Nārāyana Śāstri Khiste Sāhityāchārya, Assistant Librarian, Government Sanskrit Library, Saraswati Bhavana, Benares. Rs. 1 - 0.
- No. 23-The Navāñtrapradīpa (नवाञ्चप्रदीप) [धर्मशास्त्र], by Nanda Pañdit Dharmādhikāri. Edited with introduction etc. by Vaijanātha Śāstri Varakale Dharmāśatra-Śāstri, Śādholaś Research Scholar, Sanskrit College, Benares, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 2 - 0
- No. 24-The Śrī Rāmatāpiṇīyopaniṣad (रामतापिणीयोपनिषद्) [उपनिषद्], with the Commentary called Rāma Kāśikā in Pūrvatāpiṇī and Ānandanidhi in Uttaratāpiṇī by Ānandavana. Edited with Introduction etc. by Anantarāma Śāstri Vetāla Sāhityopādhyāya, Post-Āchārya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 3 - 12
- No. 25-The Sāpiṇḍyakalpalatikā (सापिण्ड्यकल्पलतिका) [धर्मशास्त्र], by Sadāśivadeva alias Āpadeva with a Commentary by Nārāyāna Deva. Edited with Introduction etc. by Jagannātha Śāstri

- Hośīṅga, Sāhityopādhyāya, Sādhola Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1 - 4
- No. 26-The Mṛgāñkalekhā Nāṭikā (मृगाञ्कलेखानाटिका) [नाटिका], by Viśvānātha Deva Kavi. Edited with introduction etc. by Nārāyaṇa Śāstri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Goverment Sanskrit Library, Benares. Rs. 1 - 0
- No. 27-The Vidyaccharita Pañchakam (विद्यचरितपञ्चकम्) [निवन्ध] , by Nārāyaṇa Śāstri Khiste, Sāhityāchārya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Sarasvati Bhavana Library, Benares. With an Introduction by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2 - 0
- No. 28-The Vrata Kosa (व्रतकोश) [धर्मशास्त्र], by Jagannātha Śāstri Hośīṅga Sāhityopādhyāya, Sādhola Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 4 - 0
- No. 29-The Vṛttidīpikā (वृत्तिदीपिका) [व्याकरण], by Mauni Śri Kṛṣṇa Bhaṭṭa. Edited with Introduction etc. by Pt. Gaṅgādhara Śāstri Bhāradvāja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1 - 2
- No. 30-The Padārtha Maṇḍanam (पदार्थमण्डनं) [वैशेषिक], by Śri Venidatta. Edited with Introduction etc. by Pāṇḍit Gopāla Śāstri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14
- No. 31-(Part I)-The Tantraratna (तन्त्ररत्न) [सीमांसा], by Pārtha Sārathi Miśra. Edited by M. M. Dr. Gaṅgānātha Jhā, M.A., D. Litt, Vice-Chancellor, Allahabad University, Allahabad. Rs. 1-14
- No. 31-(Part II) . . . Do. . . . Do.
- Edited by Pt. Gopāla Śāstri Nene, Govt. Sanskrit College, Benares.

- No. 32-The Tattvasāra (तत्त्वसार) [न्याय], by Rākhaldāsa
Nyāyaratna. Edited with Introduction etc. by
Harihar Śastri, Benares Hindu University. Rs. 1 - 0
- No. 33-(Part I) The Nyāya Kaustubha (न्यायकौस्तुभ)
[न्याय], by Mahādeva Puntāmkar. Edited with
Introduction etc. by Umeśa Miśra, M. A.,
Allahabad University, Allahabad. Rs. 3 - 4
- No. 34-(Part I) The Advaita Vidyātilakam
(अद्वैतविद्यातिलकम्) [शाङ्करबेदान्त], by Śri Sarma-
puṇgava Dīksita. With a Commentary by
Śri Dharmayyā Dīksita. Edited with Introduc-
tion etc. by Gaṇapati Lāl Jha, M. A., Sādholal
Research Scholar, Govt. Sanskrit Library
Benares. Rs. 1 - 4
- No. 35-The Dharma Vijaya Nāṭaka (धर्मविजयनाटक)
[नाटक], by Bhādeva Śukla. Edited with
Introduction etc. by Pandit Nārāyan Śāstri
Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit Library,
Benares. Rs. 1 - 4
- No. 36-The Ānanda Kanda Champū (आनन्दकन्दचम्पू)
[चम्पू], by Mitra Miśra. Edited with a Fore-
word by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja M. A., by
Nanda Kiśora Sāhityāchārya, Research Scholar,
Sanskrit College, Benares. Rs. 3 - 8
- No. 37-The Upanidāna Sūtram (उपनिदानसूत्रम्) [वेद],
Edited with Introduction by Dr. Maṅgaladeva
Śāstri, M. A., D. Phil. Rs. 1 - 0
- No. 38-The Kiranāvalī Prakāśa Dīdhiti (Gunा),
(किरणावलीप्रकाशदीधिति) [वैशेषिक], by Raghunāth
Śiromāṇi. Edited by Pandit Badrinātha
Śāstri, M. A., Lucknow University. Rs. 1 - 12
- No. 39.-The Rāma Vijaya Mahākāvya. (रामविजय-
महाकाव्य) [काव्य], by Rūpaṇātha. Edited by Pt.
Gaṇapatilāl Jha, M. A. Rs. 2 - 0

- No. 40-(Part I) The Kālatattva Vivechana (कालतत्त्व विवेचन) [धर्मज्ञान], by Raghunātha Bhaṭṭa. Edited, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., by Nanda Kiśora Sārmā Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 4 - 0
- No. 40-(Part II) Do. Do.
- No. 41-(Part I) The Sidhānta Sārvabhauma (सिद्धान्त सार्वभौम) [ज्योतिष], by Śrī Munīsvara. Edited with Introduction etc. by Jyautiṣāchārya Pandit Murlīdhara Thakkura, late Sādholal Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3 - 0
- No. 42-The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [न्याय], by Viśvanātha Pañcāñana Bhaṭṭāchārya. Edited with notes etc., by Nyāya Vyākaranāchārya Pandit Sūrya Nārāyaṇa Śukla, Professor, Govt. Sanskrit College Benares.
- No. 43-(Part I) The Smārtollāsa (स्मार्तोल्लास) [कर्मकाण्ड], by Śiva Prasāda. Edited with Introduction, notes, etc. by Vedāchārya Pandit Bhāgavata Prasād Miśra, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.
- No. 43-(Part II) Do. Do.
- No. 44-(Part I) Śūdrāchāra Śiromāṇi (शूद्राचारशिरोमणि) [धर्मज्ञान], Edited by Sāhityāchārya Pandit Nārāyaṇa Śastri Khiste.
- No. 44-(Part II) Do. Do.
- No. 45-(Part I) Kirṇāvalī Prakāśa(Guṇa) (किरणावली प्रकाश-गुण) [वैशेषिक], by Vardhamāna. Edited, with a Foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A., by Pandit Badriśātha Śastri, M. A., Lucknow University.
- No. 45-(Part II) Do. Do.
- No. 46-(Part I) Kāvya-prakāśa Dipikā (काव्यप्रकाश-

दीपिका) [अलङ्कार], by Śrī Čaṇḍī Dāsa, Edited by Śrī Sivaprasāda Bhāṭṭāchārya, M. A., Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47-Bhedajayaśri (भेदजयश्री) [माध्ववेदान्त], by Śrī Tarkavāgiśa Bhāṭṭa Venidattāchārya. Edited with Introduction etc. by Pandit Tribhuvana Prasāda Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit Pāthashālās, United Provinces, Benares.

No. 48-Samyak Sambudhhabāṣitam Buddhapratimā-lakṣaṇam (सम्यक्संबुद्धभाषितं प्रतिमालक्षणम्) [शिल्पशास्त्रम्], With the Commentary Sambuddhabāṣita-pratimā-lakṣaṇa Vivarṇī. Critically edited with Introduction etc. by Haridāsa Mitra, M. A. Viśvabharati, Śāntiniketana.

No. 49-Bhedaratna (भेदरत्न) [न्याय], by Śāṅkara Miśra. Edited with introduction, etc. by Pt. Sūrya Nārāyaṇa Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 50-Mātrikā Chakra Viveka (मातृकाचक्रविवेक) [तत्त्व], by Śvatantrānanda Nātha, with a commentary. Edited with an introduction by P. Lalitā Prasāda Dabral Vyākaraṇāchārya, Goinkā Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares & with a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

No. 51-52-(a) Advaita Siddhānta Vidyotana (अद्वैतसिद्धान्त विद्योतन) [शाङ्कर वेदान्त], by Brahmananda Saraswati.

(b) Nr̥siṇha Vijñāpana (नृसिंह विज्ञापन) [शाङ्कर वेदान्त], by Nr̥siṇha Āśrama, Edited with Introduction by Pt. Sūrya Nārāyaṇa Śukla, Asst. Professor Govt. Sanskrit College, Benares.

- No. 53—Nṛsiṁha Prasāda Vyavahāra Sāra (नृसिंहप्रसादः व्यवहार सारः) [धर्मशास्त्र], by Śrī Dalpati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vināyaka Śāstri Tillū.
- No. 54—Nṛsiṁha Prasāda Prāyaśchitta Sāra (नृसिंह प्रसादः—प्रायश्चित्तसारः) [धर्मशास्त्र], by Śrī Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Nanda Kiśora Śarmā Sāhityāchārya and Pt. Nanda Kumāra Śarmā Sāhityāchārya.
- No. 55—Nṛsiṁha Prasāda—Śrāddha Sāra (नृसिंह प्रसादः श्राद्धसारः) [धर्मशास्त्र], by Dalapati Rāja. Edited with Introduction by Pt. Vidyādhara Miśra.
- No. 56—Bhagawannāma Māhātmya Sangraha with Commentary Sudhā by Editor (भवन्नामं माहात्म्यसंग्रहः सुधा टीका संहितः) [भस्त्रशास्त्र], Edited with Introduction by Pt. Ananta Gopāl Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.
- No. 57—(Part I) Ganita Kaumudi (गणित कौमुदी) [गणित], by Nārāyaṇa Pandita. Edited by Pt. Padmākara Dvivedī, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.
- No. 58—Khyātiśāstra (ख्यातिशास्त्र) [शाङ्करबेदान्त], by Śankara Chaitanya Bhārati. Edited by Śankara Chaitanya Bhārati, with a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.
- No. 59—Sāṅkhya Tattvāloka (सांख्यतत्त्वालोक) [सांख्य], by Hariharānanda Aranya. Edited with an Introduction by Prof. Jajñēśwar Ghosh, M. A. and a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.
- No. 60—(Part I) Śāṅḍilya Samhita (शाण्डिल्य संहिता) [पाञ्चरात्र], Edited by Pt. Ananta Gopāl Śāstri Phadke, Asst. Professor, Government Sanskrit College, Benares.

- No. 61-Dakṣināmūrti Saṃhitā (दक्षिणामूर्ति संहिता) [तन्त्र], Edited by Pt. Nārāyana Śāstri Khiste Sāhityācharya, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.
- No. 62-Nṛsiṅha Prasāda, Tīrtha Sāra (नृसिंहप्रसादः—रीर्थसारः) [धर्मशास्त्र], by Śrī Dalapati Rāja. Edited by Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.
- No. 63-Bhaktiyadhiκarāṇamālā (भक्त्यधिकरणमाला) [भक्तिशास्त्र], by Nārāyana Tīrtha, with Commentary by Editor. Edited by Pt. Ananta Gopāla Śāstri Phadke, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.
- No. 64-Vāsiṣṭha Darśana (वासिष्ठ दर्शनम्) [वेदान्त], Compiled & edited with an Introduction by Dr. B. L. Atreya, M. A., Ph. D., Lecturer, Benares Hindu University. With a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.
- No. 65-67-(a) Trīsthali Setu (त्रिस्थलीसेतुः) [धर्मशास्त्र], by Bhattoji Dīkṣita.
- (b) Tīrthendu Śekhara (तीर्थेन्दु शेखर) [धर्मशास्त्र], by Nāgeśa Bhatta.
- (c) Kāśī Mokṣa Vichāra (काशी मोक्ष विचारः) [वेदान्त], by Sureśvaiāchārya. Edited with Introduction by Pt. Sūrya Nārāyana Śukla, Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.
- No. 68-Madhva Mukhālankāra (मध्वमुखालङ्कारः) [माध्व वेदान्त] , by Vanamāli Miśra. Edited with an Introduction by P. Narasinhāchārya Varakhedkar, Asst. Professor, Sanskrit College, Benares, with a foreword by M. M. Pt. Gopinātha Kavirāja, M. A.

Works in the Press.

- No. 1—Āśvalāyana Śrauta Sutra with Sidhhānti Bhāṣya
 (सिद्धान्तिभाष्यसहित आश्वलायनश्रौतसूत्र) [वेद]
- No. 2—Nīti Mañjari (नीतिमञ्जरी) [वेद], by Dyā Dvivedī.
- No. 3—Nyāya Kaustubha (Part II) Anumānakhaṇḍa
 (न्यायकौटुम्ब-अनुमानखण्ड) [न्याय], by Mahādeva Puntāmkar.
- No. 4—Mīmāṃsā Chandrikā (मीमांसाचंद्रिका) [मीमांसा], by
 Brahmānanda Saraswati.
- No. 5—Tantraratna (Part III) (तन्त्ररत्न) [मीमांसा], by
 Pārtha Sāratḥī Miśra.
- No. 6—Kāvya Prakāśa Dīpikā (Part II) (काव्यप्रकाशदीपिका)
 [अलङ्कार], by Śrī Chāndīdāsa.
- No. 7—Iśvara Pratyabhijñā Kārikās of Utpala with the
 Vimarśinī of Abhinava Gupta and commentary
 on Vimarśinī by Bhāskara Kāṇṭha.
- No. 8—Nyāyāmrīta Saurabha Saugandha by Vanamāli Miśra
- No. 9—Upendra Vijñāna Sūtra with commentary.
- No. 10—Śāṅḍilya Samhitā (Part II).
- No. 11—Tattvachintamāṇi with Āloka, Darpana, etc.
- No. 12—Sankṣepa Śariraka with Subodhini by Nṛsiṁha Āśrama.
- No. 13—Dvaita Nirṇaya Siddhānta Sangraha by Bhānu Bhatta.
- No. 14—Bhakti Chandrika (Part II) by Nārāyaṇa Tīrtha.
-

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI BAHAVA STUDIES.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—(a) Studies in Hindu Law (1): its Evolution,
by Gaṅgānātha Jhā.

(b) The View-point of Nyāya Vaiśeṣika Phi-
losophy, by Gopinātha Kavirāja.

(c) Nirṇaya Kāya, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 1-12

Vol. II—(a) Paraśurāma Miśra alias Vāñī Rasāla Rāya,
by Gopinātha Kavirāja.

(b) Index to Śābara's Bhāṣya, by the late Col.
G. A. Jacob.

(c) Studies in Hindu Law (2)—its sources, by
Gaṅgānātha Jhā.

(d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinātha Kavirāja.

(e) The System of Chakras according to Gorakṣa-
nātha, by Gopinātha Kavirāja.

(f) Theism in Ancient India, by Gopinātha Kavirāja.

(g) Hindu Poetics, by Baṭukanātha Sarmā.

(h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmākar
Dvivedī.

(i) Some aspects of Vīra Śaiva Philosophy, by
Gopinātha Kavirāja.

(j) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by
Gopinātha Kavirāja.

(k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa Śāstri
Khiste.

(l) Sondala Upādhyāya, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 5 - 0

Vol. III—(a) Index to Śābara's Bhāṣya, by the Late
Col. G. A. Jacob.

(b) Studies in Hindu Law (3): Judicial
Procedure: by Gaṅgānātha Jhā.

(c) Theism in Ancient India, by Gopinātha Kavirāja.

- (d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinātha Kavirāja.
- (e) Naisadha and Śri Harsa by Nilakamal Bhattachārya.
- (f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pāṇkar. Rs. 5 - 0
- Vol. IV—(a) Studies in Hindu Law (4); Judicial Procedure, by Gangānātha Jhā.
- (b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinātha Kavirāja.
- (c) Analysis of the Contents of the Ṛgveda—Prātiśākhya, by Maṅgal Deva Śāstri.
- (d) Nārāyaṇa's Ganitakaumudi, by Padmākara Dvivedi.
- (e) Food and drink in the Rāmāyanic Age, by Manmatha Nāth Roy.
- (f) Satakāryavāda; Causality in Sāṅkhya, by Gopinātha Kavirāja.
- (g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.
- (h) History of the origin and expansion of the Aryans, by A. C. Ganguly.
- (i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G. L. Sinha. Rs. 5 - 0
- Vol. V—(a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.
- (b) A Satrap Coin, by Shyāmlal Mehr.
- (c) An Estimate of the Civilisation of the Vanaras as depicted in the Rāmayana, by Manmatha Nāth Roy.
- (d) A Comparison of the contents of the Ṛgveda, Vājasaneyā, Taittirīya & Atharvaveda Prātiśākhya, by Maṅgal Deva Śāstri.
- (e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G. L. Sinha.
- (f) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature by Gopinātha Kavirāja.

- (g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyaṇa, by Manmathanāth Roy.
- (h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 5 - 0
- Vol. VI—(a) Index to Śābara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthas, by Gopinātha Kavirāja.
- (c) An Index etc. to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nātha Roy.
- (d) Studies in Hindu Law, by M.M. Gaṅgānātha Jhā.
- (e) The Mīmāṃsā manuscripts in the Govt. Sanskrit Library, Benares, by Gopināth Kavirāja.
- (f) Notes and Queries, by Gopinātha Kavirāja.
- Vol. VII—(a) Bhāmaha and his Kāvyālaṅkāra by Baṭukanātha Śarmā and Baladeva Upādhyāya.
- (b) Some variants in the readings of the Vaiśeṣika Sūtras, by Gopinātha Kavirāja.
- (c) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinātha Kavirāja.
- (d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sītāram Jośi.
- (e) A comparison of the contents of the R̥g Veda, Vājasaneyā, Taittiriya, and Atharva Veda (Chārmaṇḍhyāyīka) Pratisākhyas, by Maṅgal Deva Śāstri.
- (f) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nāth Roy.
- (g) An Index to Śābara's Bhāṣya, by Col. G. A. Jacob.
- (h) Cleanings from the Tantra's, by Gopinātha Kavirāja.
- (i) The date of Madhusūdana Sarasvatī, by Gopinātha Kavirāja.

- (j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts by Gopinātha Kavirāja.
- (k) A note on the meaning of the word Parārdha, by Umeśa Miśra. Rs. 5 - 0
- Vol. VIII—(a) Indian Philosophy, by Tārakanātha Sānyal.
- (b) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nāth Roy.
- (c) Index to Śabara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (d) Hari Svāmi, the commentator of Śatapatha Brāhmaṇa and the date of Skanda Svāmi the commentator of the Rgveda, by Mangala-deva Śāstri.
- (e) Mysiticism in Veda, by Gopinātha Kavirāja.
- (f) The Devadāsi; a brief history of the Institution, by Manmatha Nātha Roy. Rs. 5-0
- Vol. IX—(a) The Life of a Yогin, by Gopinātha Kavirāja.
- (b) The antiquity of the Indian art canons, by Haridāsa Mitra.
- (c) Prāchya Vargikaranapaddhati, by Satīśachandra Guha.
- (d) Yoga Vāsiṣṭha and some of the minor Upaniṣads, by B. L. Atreya.
- (e) An index to the proper names occurring in Vālmiki's Rāmāyaṇa, by Manmatha Nātha Roy.
- (f) The Philosophy of Tripurā Tantra, by Gopinātha Kavirāja, M. A.
- (g) Notes on Pāśupata Philosophy, by Gopinātha Kavirāja. Rs. 5-0
-

THE PRINCESS OF WALES SARASWATI
BAHAVA STUDIES

(SANSKRIT)

SARASVATALOKA

Edited by

GOPINATHA KAYIRAJ, M. A.

Kirana I (In progress)

- (a) Mangalam, etc by Nāīayana Śāstri Khiste.
- (b) Mimānsakamatasaṃgraha, by Hāīāchandra Bhaṭṭāchārya.
- (c) Śrimad Āchārya Mandana Miśra by Chinna Swāmī Śāstri.
- (d) Bhagavato Buddhasya Charitama Upadeśaścha, by Gopināth Kavirāja.

Kirana I (Supplement)

Sanskrita Kavi Parichaya—(Bhāravi) by Nanda Kiśora Śarmā.

Kirana II (In progress)

- (a) Śāradā Prasādanam by Nāīayana Śāstri Khiste.
- (b) Chūḍāmaṇi Darśanam dy Śāśdhara Tarkchū-
dāmaṇi.

To be had of —

The Superintendent,

Government Press, U. P.,

Allahabad.